rekenschap

RIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
OOR WETENSCHAP EN CULTUUR

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

UVH
UNIVERSITEIT
HUMANISTIEK

BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99

TERNATIONAAL HUMANISTISCH CONGRES
EDISCH MODEL VERSUS AGOGISCH MODEL
ELLE VAN ZUYLEN
ELVAART EN WELZIJN

SEPT. 1974 nr. 3
21e JAARGANG

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

De overeenstemming van het wezen van de mens met het reële bestaan van de mens komt niet tot stand doordat het één terwille van het ander geofferd wordt, maar doordat de maatschappelijke omstandigheden de persoonlijkheid de kans bieden zich te manifesteren op een manier die zich niet in tegenstelling tot zijn maatschappelijke behoeften dient te voltrekken.

Kolakowski

INHOUD

J.v.P.	IHEU-congres	91
J. van Londen	Medisch model versus agogisch model?	94
P. Spigt	Tragiek der redelijkheid (Belle van Zuylen)	103
J. Tinbergen	Welvaart en welzijn	111
P. Krug	Is vreedzame coëxistentie mogelijk?	116
P.K.	Actualiteiten	122
P. Spigt	Notities van een lezer	129

Internationaal Humanistisch Congres

In september organiseert de Raad van Europa een Ronde-Tafelbijeenkomst over aktuele vragen van mens en samenleving. Met het oog daarop heeft de sekretaris-generaal gevraagd of een van zijn medewerkers begin augustus het kongres van de humanistische internationale te Amsterdam kon bijwonen. Hij verwachtte dat hij daarmee zijn voordeel zou kunnen doen voor de september-bijeenkomst van de Raad van Europa. Hieruit blijkt weer eens te meer dat de Internationale Humanistische en Ethische Unie aan het moderne humanisme ook internationaal een gezicht geeft.

Dat geldt trouwens niet alleen voor de Raad van Europa, waarbij de internationale unie als waarnemer is erkend, maar ook voor de Verenigde Naties en de Unesco. Bij de Verenigde Naties is een vaste waarnemer aangewezen, die zo nu en dan een bijdrage kan leveren aan dokumenten betreffende mens en samenleving. Van Unesco, de wetenschappelijke en kulturele organisatie van de V.N., is de Unie aangesloten lid. De partikuliere organisaties die bij Unesco zijn aangesloten vormen samen een federatie en daarin vervult de Unie, in de persoon van de direkteur, de funktie van penningmeester. Aan erkenning ontbreekt het dus niet. Jammer genoeg wel aan materiële middelen. Dat is het noodlot van dit soort organisaties. De ledenorganisaties zijn arm en dus de internationale unie ook.[1]

De IHEU onderhoudt tegenwoordig ook geregelde kontakten met de Internationale Vereniging voor Godsdienst-Vrijheid; een vreemde naam, want men bedoelt eigenlijk Vrije Godsdienst. Het is een grote organisatie naast en los van de wereldraad van kerken. Deels zijn het vrijzinnige christenen, deels humanisten. Weer anders zijn de betrekkingen met het sekretariaat voor de ongelovigen van het Vatikaan. Dat is meer een zaak van wederzijds voorzichtig aftasten of er gezamenlijk iets nuttigs te doen is.

Overigens moet men zich niet veel illusies maken omtrent het officiële beleid van het Vatikaan. Dit voorjaar is het een nieuwe kampagne begonnen tegen het Wereldbevolkingsjaar van de Verenigde Naties. Het verwerpt niet alleen abortus en sterilisatie, maar ook voorbehoedmiddelen. Daaromtrent heeft de voorzitter van de Internationale Unie een verklaring afgelegd ter gelegenheid

[1] Het lidmaatschap kost *f* 35,— per jaar; men kan zich aanmelden aan het bekende adres in Utrecht: Oude Gracht 152.

van de ontmoeting van oktober 1970 in Brussel met de vertegenwoordigers van het sekretariaat voor de ongelovigen:
„Het officiële katholieke beleid beïnvloedt door middel van katholieke politieke macht in hoge mate de politiek van de staten. Dientengevolge nemen de leidende kringen van de Rooms-Katholieke Kerk een geweldige verantwoordelijkheid op zich voor de toekomst van de mensheid. Armoede, onvoldoende medische zorg en schoolopleiding, milieubederf, honger, strijd en oorlog worden verergerd door een buitensporige groei van de bevolking. Dus leidt de officiële koers van de Rooms-Katholieke kerk tot afschuwelijke sociale konsekwenties."
Feitelijk was deze verklaring de tekst van een resolutie die op het vorige kongres te Boston in 1970 was vastgesteld. Nu is er van 5 tot 10 augustus weer een kongres geweest in Amsterdam. Helaas mochten de Joegoslaven niet komen wegens het langzamerhand wel bekende konflikt aan de universiteit van Belgrado. Intussen schijnt dit konflikt te worden bijgelegd. Misschien mede door de interventies van de I.H.E.U. bij president Tito en de Joegoslavische ambassade. Ook de Canadese vertegenwoordiger mocht zijn land niet uit. Hij is vrouwenarts en is veroordeeld wegens abortus. Tijdens het kongres is een delegatie door de Canadese ambassadeur ontvangen.
Niettemin kon men op het kongres nog genoeg belangwekkende humanisten ontmoeten. Dr. Mansholt hield de openingsrede; verder waren er inleidingen van Tarkunde, rechter in het gerechtshof in Bombay, Kularatnam, hoogleraar in Sri Lanka (het vroegere Ceylon), Unver, een leidinggevende figuur in de koöperatieve beweging in Turkije en vele andere meer. Er waren mensen uit tientallen landen over de hele wereld, zoals Japan, Nigeria, India, Australië, Canada, de Verenigde Staten, Latijns-Amerika, en uiteraard uit de Europese landen. De ministers van Agt en Den Uyl waren respektievelijk bij de opening en de sluiting aanwezig.
Thema van het kongres was: „De humanistische revolutie". Het ging over de diepgaande veranderingen die zich voltrekken in de wereld van nu, en de bijdrage die humanisten daar aan kunnen geven. Bijzondere onderwerpen waren: Demokratie en gelijkheid, menselijke ontplooiing en milieubeheer, maatschappelijke verandering en opvoeding. Wat kunnen humanisten daaraan doen? Welke belemmeringen moeten verdwijnen, welke nieuwe strukturen zijn nodig? Hoe kunnen werkelijke waarden funktioneren in een geheel andere samenleving? [2]
Wat mag men nu van zo een internationaal humanistisch kongres verwachten? Men kan niet aannemen dat daar opeens oplossingen aan de hand gedaan worden waaraan men vroeger nog nooit gedacht heeft. Dat soort wonderen gebeuren niet. Wel is het mogelijk dat in zo'n internationale gedachtenwisseling de verantwoordelijkheid van humanisten duidelijker en vooral veel-

[2] Omstreeks de jaarwisseling zullen de „Proceedings" verschijnen. Men kan ze nu reeds bestellen à *f* 7,50, Oude Gracht 152, Utrecht.

zijdiger uit de verf komt. Zo'n kongres is een middel in de meningsvorming; van de humanisten zelf en mogelijk ook van anderen. Men mag hopen dat de gedachten die op zo'n konferentie tot uitdrukking komen, doorwerken in de publieke opinie. Niet alleen in ons land, maar via de deelnemers overal vandaan ook in andere delen van de wereld.

Dat persoonlijk kontakt met humanisten van elders is misschien nog wel het meest boeiende van zulke internationale bijeenkomsten. Alle deelnemers brengen hun eigen persoonlijkheid mee — dat spreekt vanzelf — maar ook hun eigen kulturele problemen, hun eigen opvattingen en, niet te vergeten, hun eigen stokpaardjes. Wat humanisten in het ene land gewoon vinden, wordt in een ander land heel vreemd gevonden. De gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in Nederland vinden buitenlandse humanisten onprincipieel; maar in de Angelsaksische landen vindt men het nu weer heel gewoon dat pastoors en dominees, maar evengoed humanistische raadslieden, gerechtigd zijn officieel huwelijken te sluiten. Bij ons en b.v. ook in India vindt men de uitdrukking „religieus humanisme" gewoonlijk een wat verdachte kombinatie; in Amerika daarentegen, en ook in Duitsland is die term heel gebruikelijk; toch gaat het daarbij om konsekwente rationalisten. Daarbij spelen ook taalverschillen een rol. Een woord betekent in de ene taal nu eenmaal niet precies hetzelfde als het overeenkomstige woord in een andere taal. Dat kan tot lange en verwarrende misverstanden aanleiding geven.

Wat humanisten bindt is in ieder geval een gemeenschappelijke overtuiging omtrent mens en wereld. Ze leggen allemaal de nadruk op kritisch en zelfstandig oordelen, op morele verantwoordelijkheid, op opvoeding in vrijheid, en op maatschappelijke betrokkenheid. Zeer veel humanisten zijn dan ook politiek bezig, hetzij in niet-konfessionele politieke partijen, hetzij in allerlei werk- en aktiegroepen. Daardoor kan een humanistische beweging ook direkte invloed uitoefenen. Als het goed is vormen de leden een zuurdesem in het maatschappelijk leven; niet alleen trouwens in de politieke sfeer, maar vooral op sociaal en kultureel gebied. Veel humanisten staan op knooppunten van aktiviteit en vernieuwing. Vandaar ook het thema van het kongres: de humanistische revolutie.

Tweeëntwintig jaar geleden werd de humanistische internationale met groot enthousiasme in Amsterdam opgericht. Na al die tijd was men weer in Amsterdam bijeen. Intussen is er een heel stuk verstandhouding gegroeid en een heel stuk bewustwording tot stand gekomen, vooral t.a.v. de maatschappelijke verantwoordelijkheid van humanisten. Zo heeft het humanisme ook internationaal een stem gekregen. De humanistische beweging doet zich horen waar dat zin heeft en aarzelt niet bij verschillende gelegenheden protest aan te tekenen tegen mensonwaardige zaken. Het Amsterdamse kongres zal een aansporing zijn om hiermee met vindingrijkheid en overtuiging voort te gaan.

J.v.P.

Medisch model versus agogisch model?

Inleiding

Het is de laatste tijd niet ongebruikelijk, vooral in de geestelijke volksgezondheidszorg, een spreker de mond te snoeren met de opmerking: „dat is nu weer typisch gedacht volgens het medische model."

De spreker heeft daar zo snel geen antwoord op, maar hij voelt wel heel duidelijk dat men vindt dat hij in deze kring iets verwerpelijks heeft gedaan, of iets conservatiefs, iets dat de anderen al lang achter zich hebben gelaten. Kortom aan het begrip „medisch model" lijkt in sommige kringen een negatieve waarde te worden gehecht.

In de (medische!) literatuur is dit niet zo.

Meijers (1974) vindt, dat psychiaters nog veel te vaak zich van het medische model bedienen. Hij zegt: „Intussen is de klinische psychiatrie er natuurlijk niet minder om, dat zij zich zo goed als geheel beweegt buiten het medisch model. Dat dient met alle duidelijkheid gezegd te worden tegenover die psychiaters wier oppositie doet vermoeden, dat zij het zelf moeilijk hebben om af te stappen van het statussymbool dat nu eenmaal vastzit aan het artsdiploma en aan hun specialistische opleiding."

Zo wordt een situatiebeeld opgeroepen, waarin enerzijds wordt gesuggereerd, dat de psychiatrie, of de geestelijke volksgezondheid „zich zo goed als geheel beweegt buiten het medische model", maar zich om dubieuze motieven wel van dit model bedient, anderzijds, dat er wezenlijk iets aan de hand is met dat medische model.

Een veel positievere klank kan het hebben, als een spreker aankondigt uit te gaan van het agogisch denkmodel, waarbij dan vaak in één adem wordt genoemd het konfliktmodel.

Het lijkt de moeite waard hier wat dieper op de gehanteerde begrippen in te gaan.

Het medische model

Het woord „model" lijkt via zijn etymologische verband met het woord „modulus" betekenis te hebben gekregen in de zin van maat, maatstaf en norm. De maatstaf waaraan getoetst kan worden. Zo geeft het Nederlandse woordenboek ook als betekenis van model op: voorbeeld.

Verbrugh (1973) komt tot de betekenis van „school-voorbeeld".

„Model": Thomas S. Kuhn — in zijn The structure of scientific revolutions —

stelt dat woord gelijk aan ,,paradigma'' en definieert het als ,,een prestatie of een complex van prestaties en ontdekkingen die voldoende weergaloos (zijn) om een stabiele groep van aanhangers af te houden van concurrerende wijzen van wetenschappelijke aktiviteiten''. (Meijers 1974)
Zo heeft het begrip ,,denkmodel'' in het dagelijks leven de betekenis gekregen van een voorlopig gestandaardiseerde wijze van denken, van een ,,set'' mogelijkheden problemen op te lossen.
De voorlopigheid van het denkraam duurt zo lang, tot dat een probleem wordt ontmoet of onderkend, dat met dit denkraam niet kan worden opgelost, ja zelfs, dat aantoont dat het denkraam fout of gebrekkig is.
Dat wordt dan het beginpunt van een nieuwe wijze van denken.
Op 28 februari 1970 hield Trimbos in Noordwijk aan Zee een rede op een conferentie onder auspiciën van het Centrum van Katholieke Voor- en Nazorgdiensten. De rede was getiteld: ,,Perspektieven en wensen in de sociale psychiatrie''. Uit mijn eigen aantekeningen van die rede lees ik terug, dat Trimbos op die dag aankondigde, dat het medische model als denkraam niet meer voldeed, als probleemoplossend vermogen in de sociale psychiatrie.

Wat is dan het karakteristieke van het medische model?

Het medische denken is natuurwetenschappelijk georiënteerd. De mens wordt gezien als een physisch en biotisch systeem, dat als één systeem zinvol kan funktioneren, t.g.v. een harmonische samenhang en samenwerking van zeer diverse cellen, weefsels en organen. Het zinvol funktioneren van dit systeem kan worden belemmerd of totaal onmogelijk gemaakt als de harmonische samenhang en samenwerking wordt verstoord. Het verstorende agens kan zijn invloed uitoefenen op elk van de genoemde faktoren, of op de samenhang en samenwerking daarvan.
De verstorende oorzaken kunnen schadelijke elementen zijn uit het milieu (bacteriën, virus, geweld, vergiften), schadelijke produkten, die het systeem zelve kan voortbrengen, òf het kan zijn dat in het milieu elementen ontbreken die voor het funktioneren van het systeem een levensvoorwaarde zijn: nutriënten, mineralen, vitaminen.
Deze beschouwingswijze leidt nu tot de karakteristieke wijze van het benaderen van de problemen van een zieke medemens: het probleemoplossend vermogen van de medici verloopt altijd volgens de trits: onderzoek, diagnose, therapie.
Ideaal is dan als de therapie ,,causaal'' gericht kan zijn. Een therapie kan uit menslievend oogpunt gericht zijn op de bestrijding van pijn, of andere klachten, en verder op de voorkoming of vermindering van invaliditeit, indien een causale therapie bij de huidige stand der wetenschap niet voorhanden is.

N.B. Juist aan de psychiaters wordt nog wel eens verweten, dat zij zich vaak alleen maar toeleggen op ,,symptoombestrijding''.

De psyche

Het zal de lezer niet ontgaan zijn, dat in het bovenstaande betoog de psyche ontbreekt.

Tot op de huidige dag heeft de geneeskunde dan ook problemen met die psyche.

Wel wordt voortdurend eer gedaan aan de psyche, door te wijzen op de onverbrekelijke verbintenis tussen soma en psyche; wel wordt ook nadrukkelijk erkend dat de mens een sociaal wezen is; en iedere student in de geneeskunde prent zich dan ook goed in, dat elk medemens *in principe* een uniek psychisch-somatisch en sociaal wezen is.

Maar het denken van de geneeskundigen blijft gericht *niet* op het unieke van de mens, maar op het gemeenschappelijke: de maat, het normale, het gezonde, om vandaar uit het zieke te ontdekken.

Psychiatrie en geneeskunde

„When Griesinger, more than one hundred years ago, established the pathology and theory of mental diseases („insanity") as a special branch of medicine, he raised the question, „What organ must necessarily and invariably be diseased when there is madness?" and answered: „Physiological and pathological facts show us that this organ can only be the brain. We therefore in every case of mental disease recognize a morbid action of that organ". (Griesingers statement has usually been quoted with the condensed formula: „Mental diseases are braindiseases".)

(Erwin W. Straus en Maurice Natanson, 1969).

Volgens Straus heeft Griesinger de psychiatrie in de geneeskunde gebracht, en sindsdien is ze daarin gebleven.

Het is duidelijk dat Griesingers opvattingen over krankzinnigheid geheel in harmonie zijn met het medische model, het medische denkraam over ziekten en de bestrijding daarvan.

De opleiding tot psychiater is dan ook een geheel geneeskundige opleiding, en ook de specialisatie is gemodelleerd zoals die van de andere medische specialismen.

Straus verklaart Griesingers stellingname uit de invloed van Descartes: „What is presupposed in both the nineteenth and twentieth century versions of the mechanism is an epistemological separation of mind and body, a sundering of self and world which was one of the more dubious gifts bequeathed us by Descartes".

Die scheiding tussen lichaam en geest zit ons nog steeds dwars. Weliswaar is om eenheid van visie te doen ontstaan, de psychiatrie in de geneeskunde gevoegd, gekneld heeft het steeds.

Bij allerlei beschouwingen over mens en milieu treft men nog heden ten dage zeer mechanistische opvattingen aan over de relatie binnenwereld en buitenwereld.

Over het hiaat tussen binnenwereld en buitenwereld moet een brug worden

geslagen door de gewaarwordingen, en de zintuigen moeten de gewaarwordingen mogelijk maken.
Mensen die te weinig prikkels uit de buitenwereld ontvangen raken dan ook „gedepriveerd". Andere funkties van het bewustzijn moeten de gewaarwordingen die via de zintuigen uit de buitenwereld naar binnen komen, interpreteren.
Daardoor wordt, voor wat betreft de waarde van de waarnemingen de strijd tussen objektief en subjektief geïntroduceerd.
De bijdrage van de fenomenologische beschouwingswijze lijkt te liggen in het ecarteren van deze strijdvraag.
„The „objective" status of the intended object is not at issue" (Straus 1969).
In de fenomenologische beschouwingswijze wordt het bewustzijn opgevat als een „irreducibly intentional structure" (Straus 1969). Alle denken, voorstellen, indenken, fantaseren, voelen, is gericht op iets. Het doet er niet toe of dat iets voor anderen met hun bewustzijn ook waarneembaar is.
De hallucinant neemt iets waar, ook al is dit niet verifieerbaar door een ander.
De fenomenoloog is zo in staat beschrijvingen te geven van de fenomenen, „i.e., that which is intended by consciousness" (Straus 1969).
„Finally, the intentional structure of consciousness is integral; it avoids splitting up phenomena into either the „subjective" and the „objective", the „internal" and the „external", or the „real" and the „illusory". The full scope of conscious life is brought into view and given legitimation". (Straus 1969)
Hier wordt de opvatting over de scheiding tussen ik en buitenwereld veranderd in een visie van „ik in mijn belevingswereld".
Het eminente belang is, dat in deze mensvisie het psychische, het somatische en het sociale, aspekten zijn van een integraal mensbeeld. Het aspektdenken is dan legitiem, en houdt geen reductie in tot lichaam òf geest, òf het sociale wezen, dat de mens ook is. (Het psycho-analytisch denken is b.v. zulk een aspekt-denken).
Op de konsequenties hiervan voor het z.g. medische model kom ik later terug.

Etiologie
In het Tijdschrift voor Psychiatrie (16e jaargang, mei 1974, blz. 278), argumenteert S. de Jong tegen van Dijks bijdrage over het medische model (1973).
Van Dijk neemt als volgt stelling, volgens de Jong: „In werkelijkheid echter is het medisch model een categoriseringsmodel van gedrag en beleven, dat nadrukkelijk niet apriori gebonden wordt uitsluitend aan een somatische etiologie" (blz. 16).
„De etiologische faktoren kunnen van sociale, psychische of somatische aard zijn, zij spelen veelal in combinatie hun ziekmakende rol" (blz. 17).
„De mens heeft verschillende aspekten (biotische, psychische, sociale), en de ziekte evenzeer" (blz. 19).
De Jong typeert van Dijks anthropologie met de term „het aspektuele denken".

Van Dijk ziet het biotische, het psychische en het sociale, als *aspekten* van één zaak, n.l. de mens.
Hij verzet zich tegen redukties, die de aspekten verzelfstandigen en van elkaar los maken.
Naar mijn mening verheldert de Jong de diskussie met zijn kritiek, dat men onderscheid moet maken tussen de wijsgerige uitspraak dat het psychische, het biotische en het sociale, aspekten van de mens zijn, èn de uitspraken van biologen, psychologen en sociologen over de mens op hun vakgebied.
Het is niet geoorloofd deze laatste uitspraken als redukties te interpreteren, als verzelfstandiging van aspekten.
„Maar wanneer men fulmineert tegen hen, die slechts één etiologische faktor (biologische, psychologische en sociologische) willen zien dan is er sprake van een vak-wetenschappelijke diskussie op interdisciplinair niveau. Nogmaals, in het eerste geval gaat het om een interdisciplinaire, dus vak-wetenschappelijke diskussie. Kortom, er bestaat een duidelijk verschil tussen de uitspraak „het gedrag is biotisch" en de uitspraak „het gedrag is biotisch gekwalificeerd". In het eerste geval is er sprake van reductionisme, in het tweede geval niet" (de Jong).
De grote betekenis van het betoog van de Jong ligt, in mijn ogen, in zijn uitspraak: „dat de definiëring van ziekte als biotisch niet per definitie hoeft te leiden tot de definiëring van etiologische faktoren als biotisch".
Er is geen bezwaar tegen dat van Dijk het ziektemodel relateert aan gedrag, maar de Jong maakt er wel bezwaar tegen dat van Dijk dit gedrag veel te ruim kwalificeert. Niet op elk deviant gedrag is het ziektemodel van toepassing zegt de Jong, maar alleen op het „biotisch gekwalificeerd gedrag". Van Dijk stelt zich naar de opinie van de Jong te gemakkelijk bloot aan de critici van het medische model, die al heel snel inderdaad zouden roepen „willekeur", „beschermer van de zieke maatschappij", „moderne inquisiteur!" (de Jong).
Ik ben geneigd hierin de zijde van de Jong te kiezen.
Immers het aspektuele denken over de mens (in biotische, psychische en sociale aspekten), kan worden gelegitimeerd door de fenomenologische beschouwingswijze, die mens èn milieu integreert. Wil men het medische model, zoals hiervoor beschreven, in het aspektuele denken, operationeel doen zijn (onderzoek, diagnose en therapie), dan kan het ook op het gedrag worden toegepast, mits dit gedrag inderdaad biotisch gekwalificeerd is, omdat immers ook ziekte in het medisch model biotisch gekwalificeerd is.
De etiologische faktoren kunnen ook alle aspekten hebben: biotisch, psychisch en sociaal. Het is de taak en deskundigheid van de psychiater vast te stellen of een bepaald gedrag biotisch gekwalificeerd is of niet.
De konklusie moet dan zijn, dat het medische model, onder zekere restrikties, toepasbaar blijft, ook in de psychiatrie.
De konklusie moet mede zijn, dat er vele vormen van (deviant) gedrag zijn, (n.l. die niet biotisch gekwalificeerd zijn), waarop het medisch model niet kan, en dus niet mag worden toegepast.

Het milieu

Volgens het medische model is het mogelijk etiologische faktoren op te sporen in het milieu, faktoren die hun uitwerking hebben gehad op de mens in zijn geheel. Die mens kan gereageerd hebben met een bepaald gedrag, waarvan men weet, dat het wortelt in de biotische sfeer: bijvoorbeeld een vitale depressie.

Ook volgens het medisch model, zoals hiervoor beschreven, is het dan mogelijk tot een causale therapie te komen, gericht op maatschappelijke misstanden.

Hier zal de arts vaak slechts een signalerende funktie hebben, terwijl de uitvoering van de therapie op andere vakgebieden ligt. Cf. b.v. de taakverdeling bij de konstatering van de ziekte van Weil enerzijds, en bij de rattenbestrijding anderzijds.

„Normaal"

Verwarring, en ernstige vergissingen kunnen ontstaan, als bepaald gedrag als ziek wordt gediagnostiseerd (bijvoorbeeld omdat het vertoonde gedrag veel gelijkenis vertoont met bepaalde gedragingen, welke men kent van geesteszieken), maar als dit gedrag in het geheel niet wortelt in de biotische sfeer. Patiëntisatie is dan het gevolg.

Met name op dit gevaar wees Trimbos in 1970.

Hij sprak over het risico van systematische patiëntisatie, hospitalisatie en invalidering bij oncritische toepassing van het medische model.

Men zou zich de toedracht als volgt kunnen voorstellen: de medicus stelt zich ten doel een ziekte zodanig tot verdwijnen te brengen dat een restitutio ad integrum is opgetreden.

Een volledig herstel houdt in dat de mens weer over al zijn mogelijkheden beschikken kan, om zich als mens te ontplooien, en dat hij over die vitale afweerkrachten beschikt, die nodig zijn, om zich te beschermen, of beschermd te worden, tegen aanvallen op zijn gezondheidstoestand.

In de dagelijkse praktijk betekent het behandelen van een zieke vaak: deskundigheid aanwenden om beletselen weg te nemen, die de patiënt verhinderen in „zijn gewone doen" te zijn.

Dat „zijn gewone doen" wordt afgemeten aan het beeld, dat de medicus heeft van het gewone doen van àlle mensen.

Er wordt nogal eens gewezen op de drang, die de medicus/psychiater zou uitoefenen om zijn patiënten „gewoon" te laten doen, d.w.z. net als de andere mensen: dus in elk geval als wat de psychiater normaal vindt.

Wat de psychiater normaal vindt, hangt samen met zijn mens- en wereldbeeld, en hem staat het medisch model voor ogen, langs welke weg hij een van de norm afwijkende mens weer normaal zou kunnen krijgen: onderzoek, diagnose, therapie.

Daar hij gespecialiseerd is in de terminologie van de (klinische) psychiatrie, is de kans bizonder groot, dat hij elk hem ter onderzoek gepresenteerd

afwijkend gedrag, gaat beschrijven in psychiatrische termen. Hij is dan in de valkuil gelopen, die de maatschappij hem heeft bereid, n.l. hem dwingen iets te zeggen, terwijl hij had moeten zwijgen.
Het onderzoek naar het biotisch gekwalificeerd zijn van afwijkend gedrag kan heel moeilijk zijn.
Een voorbeeld moge dit illustreren: In het lunchspitsuur klimt een man naar de dakrand van een hoog kantoor flatgebouw. Gesticulerend staat hij gevaarlijk zwaaiend op het randje van het dak. Onder hem verzamelt zich al ras een grote menigte. Politie en brandweer zijn snel ter plaatse, en even later ook de in allerijl gewaarschuwde psychiater van de G.G. en G.D.
De politie-officier verwittigt de psychiater dat de man te kennen heeft gegeven aandacht te willen krijgen voor de afschuwelijke woonsituatie van zijn gezin.
Bliksemsnelle verificatie door de politie thuis, die toch daar zijn moest om de vrouw te waarschuwen, leerde, dat de woonsituatie inderdaad bizonder slecht was.
De man werd verzocht van het dak te komen, omdat zijn doel bereikt was; de „autoriteiten" waren nu immers gealarmeerd. T.g.v. telefonisch overleg kon zelfs een andere huisvesting worden toegezegd.
Edoch de man kwam niet van het dak. Na veel tijdrovend heen en weer gepraat, maakte hij tenslotte toch de indruk inderdaad van het dak te willen springen.
Enkele politiefunktionarissen waagden zich toen ook in de zeer hachelijke dakrandsituatie en wisten de man te grijpen en naar binnen te brengen.
De psychiater interviewde de man. Deze zag er lijkwit uit, het zweet parelde op zijn voorhoofd en hij had een starende blik. Hij zei voortdurend: „ik was helemaal niet van plan te springen, maar ik voelde dat ik, toen ik er stond, het moest doen . . ." Bij een later interview kon betrokkene onder woorden brengen, dat er ter plaatse met hem iets vreemds was gebeurd. Hij was „gebiologeerd" geraakt door de massa mensen beneden hem en de grote diepte. Hij werd gevangen in het gevoel, dat hij nu wel moest springen en hij was blij, dat iemand hem lijfelijk was komen vastgrijpen; dat had de ban gebroken.

Nabespreking: het is wel afwijkend van het gewone patroon, dat iemand op deze manier zijn ongenoegen uit over zijn woonsituatie. Maar psychiatrisch gedrag was dit toch niet. Integendeel: de associatie: „je ellende van de daken te willen schreeuwen", ligt nogal voor de hand.
Van het ene moment op het andere werd echter een bepaalde grens overschreden: er ontstond een bewustzijnsvernauwing, waarin dwangmatige impulsen niet meer konden worden beheerst en die gemakkelijk tot de dood hadden kunnen leiden.
In een latere fase hoefde de psychiater er dan ook niet meer aan te pas te komen.
De grenzen tussen ziek en gezond zijn vaak vaag; en soms kan van het ene

moment op het andere de grens gezond-ziek worden overschreden.
Zouden we deze man echter hebben opgenomen in een psychiatrisch ziekenhuis op grond van zijn akuut psychotisch gedrag, dat gevaarlijk was voor hemzelf, dan was de kans groot geweest, dat hij was gepatiëntiseerd, zelfs zodanig, dat hij het zelf zou zijn gaan geloven, en daarnaar verder zou zijn gaan handelen.

Aanpassing-Konflikt
Naast de aanpassingsideologie is er de laatste jaren veel meer ruimte gekomen voor de konfliktideologie.
Steeds verder dringt het in het bewustzijn van de mensen door, dat niet alles wat de gemeenschap of wat de maatschappij vraagt aanvaard hoeft te worden.
Terecht vragen veel mensen steun, in de zin van kennis of middelen, of ook wel daadwerkelijke steun, om:
1e. ruimte te creëren, tegen weerstanden van de maatschappij in, om zich te kunnen ontplooien.
2e. ook ruimte voor anderen te creëren zich te kunnen ontplooien, zoals het henzelf is gelukt.
3e. mensen die dergelijke ontplooiingsmogelijkheden nog niet voor zichzelf bewust wensen, zich daarvan bewust te maken.
De overgang van het persoonlijk konflikt met de maatschappij, naar sociale aktie, is bizonder gering.
Op deze voedingsbodem is ontstaan het z.g. *agogische model*. Dit model wordt soms tegenover het medische model gezet, als verlengstuk van de antithese - konflikt - aanpassing.

Agogisch model
Agogie betekent via zijn Griekse afkomst: leiding, aanvoering.
De agoog stel zich ten doel mensen middelen te verschaffen zich zo volledig mogelijk te kunnen ontplooien.
Deze middelen kunnen van alles zijn: kennisvermeerdering, bewustmaking; het helpen iets onder woorden te brengen; het helpen het onder woorden gebrachte op de juiste plaatsen in de maatschappij te brengen.
De agoog aanvaardt het persoonlijk konflikt in principe als een volkomen normaal verschijnsel in de maatschappij; als b.v. de bron voor aktie om noodzakelijke veranderingen in de maatschappij te realiseren. De wijsgerige fundering van het agogische model lijkt mij dezelfde te zijn, als die van het medische model. Er wordt uitgegaan van een mens- en wereldbeeld, waarin mens en milieu ten nauwste met elkaar verbonden zijn.
Daar in de fenomenologische anthropologie de mens intentioneel op zijn milieu betrokken is, is de belangstelling voor dat milieu een gegeven.
Het accent bij de agogische bejegening ligt op het vergroten van de menselijke mogelijkheden. De konsequentie daarvan is, dat als daartegen beletselen

bestaan in het milieu, dat milieu systematisch geattaqueerd moet worden. Echter waar aanpassing mogelijk, of wenselijk is, ten behoeve van een optimale individuele ontplooiing in een wel geaccepteerde samenleving, daar zal men die aanpassing uiteraard niet bestrijden.
Hebben de medici hun valkuilen, de agogen hebben ze zeker ook.
De agoog mag de mens nimmer leiden naar een plek waar hij niet heen wil. Het grote beroepsrisiko van de agoog is, dat hij, niet zo als de medicus, zijn eigen ethische doelen stelt, waardoor zijn leiden wordt tot manipuleren.
Termen als „strategie", „change agents" moeten m.i. daarom met achterdocht worden beschouwd.

Slotbeschouwing
Als menselijke ontplooiing, zelfrealisering, het zelf verantwoordelijk zijn, resultanten zijn van biotische, psychische en sociale krachtenvelden, moeten de wetenschappelijke disciplines, werkzaam op het gebied van de biologie (in de ruimste zin), (sociale) psychologie en sociologie, zowel in theoretisch als in praktisch opzicht stimulansen ertoe geven, dat die resultante zo groot mogelijk wordt. Dat moeten disciplinaire, maar ook interdisciplinaire bijdragen zijn. Als leidraad voor mijn betoog heeft mij voor ogen gestaan, dat er niet zo iets bestaat als een *antithese:* medisch model - agogisch model, zo min als de antithese aanpassingsmodel-konfliktmodel juist is. De antithese medisch-model *versus* agogisch-model is theoretisch èn filosofisch onhoudbaar.
De toepassers ervan kunnen echter elkaar behoeden voor het maken van fouten. Hiertoe is interdisciplinaire samenwerking, waaronder ik ook onderlinge konstruktieve kritiek versta, noodzakelijk.

J. van Londen

Literatuurlijst

1. S. de Jong, Het medisch model.
Tijdschrift voor Psychiatrie, 16e jaargang, mei 1974, blz. 278.

2. Meijers, F. M., Over het zogenaamde „Medisch Model" in de psychiatrie.
Tijdschrift voor Psychiatrie, 16e jaargang, mei 1974, blz. 288.

3. Straus E. W., Psychiatry and Philosophy, met Maurice Natanson and Henri Ey. Edited by Maurice Natanson. Springer-Verlag - Berlin-Heidelberg, New York, 1969.

4. Trimbos C. J. B. J., Perspectieven en wensen in de sociale psychiatrie.
Voordracht gehouden op 27-2-1970 te Noordwijk aan Zee, op een konferentie onder auspiciën van het Centrum van Katholieke Voor- en Nazorgdiensten, over het onderwerp „Taak en plaats van de sociaal-psychiatrische diensten".

5. Verbrugh H. S., Paradigma's in de Geneeskunde, Intermediair 20-4-1973.

Tragiek der redelijkheid

BELLE VAN ZUYLEN (1740-1805)

Belle van Zuylen — voluit geheten: Isabella Agneta Elisabeth van Tuyll van Serooskerken — werd op het kasteel Zuylen op 20 oktober 1740 geboren. Al heel jong werd zij opgevoed in de Franse cultuur en door haar studieuze aard kwam haar ontwikkeling op Europees peil. Haar correspondenties zijn beroemd, vooral die met Constant d'Hermenches, een Zwitsers officier in Staatse dienst die in Den Haag was gelegen. Na verscheidene huwelijkskandidaten te hebben afgewezen — o.m. de beroemde Schotse dagboekschrijver James Boswell — trouwde zij op 31-jarige leeftijd met de huisleraar van haar jongere broers, Charles-Emanuel de Charrière de Penthaz, en ging in Zwitserland, in Colombier, wonen. Haar huwelijk was na verloop van tijd niet gelukkig en enkele jaren woonde zij in Genève, waar zij — naar de geruchten willen — een amoureuze verhouding, die ook ongelukkig verliep, moet hebben gehad. Hierna schreef zij haar beroemde boek: „Caliste", dat ook in het Nederlands is vertaald. In 1786 leerde zij Benjamin Constant kennen, die zeven-en-twintig jaar jonger was. Met hem heeft zij een schitterende correspondentie gehad en ook een boeiende persoonlijke vriendschap. Na 1795 verkoelde de relatie. In de laatste tien jaren van haar leven schreef zij veel — o.a. Trois Femmes — en correspondeerde zij met de weinige vrienden die zij had overgehouden. Zij stierf op 27 december 1805.
Het volgende opstel is het laatste hoofdstuk uit een eerlang te verschijnen boek.

Het wèrkelijke leven van Belle van Zuylen [1] lag er aan het einde als een ruïne bij. Ook in financieel opzicht.[2] Haar huwelijk waarin zij zich om veiligheidsoverwegingen had teruggetrokken, had na een korte tijd van lieve genegenheid emotioneel niets meer voor haar te betekenen. Het eindigde in een samenwonen met huisgenoten die steeds meer van elkaar vervreemdden. Midden in dat huwelijk ligt een korte mysterieuze passie waaromtrent wij slechts gissingen bezitten. Maar de literatuur die wij van haar kennen en die sinds haar dood haar roem heeft doen uitstijgen boven de débacle van haar feitelijke bestaan, ontstond afgezien van het typische maar onbeduidende boekje *Le Noble*, ná dat intermezzo — vooral *Caliste* en *Trois Femmes*. Om deze episode heen — de korte tijd van haar huwelijk en de breuk van 1783 — liggen twee grote, gestremde hartstochten, de eerste ingeleid door een jeugd van veelzijdige vorming, de tweede uitlopend in een ouderdom van milde

skepsis en teleurgestelde levensverwachtingen. In haar jeugd wilde zij, naar eigen zeggen, àlles te weten komen; in haar late jaren bekende ze geen hand te zullen uitsteken als zij alle boeken op de brandstapel zag liggen.
Men kan niet goed beoordelen of haar twee grote passies — met d'Hermenches en met Constant — ook in werkelijke verhoudingen door deze mannen beantwoord zouden zijn, indien Belle zich in deze gevallen had willen losmaken van haar momentane omstandigheden. Er zijn sterke overwegingen die de mening kunnen funderen dat d'Hermenches zowel als Constant toch niet verder wilden gaan dan een erotisch doortrokken spiritueel spel van praten en vooral corresponderen op de rand van het intieme. Maar in beide relaties zijn toch minstens *momenten* geweest waarop de twee mannen geaarzeld hebben. Die weifeling lag bij d'Hermenches op het ogenblik dat Belle met De Charrière zou gaan trouwen en de vrouw van d'Hermenches doodziek was. Hij drong er sterk op aan dat zij zou wachten. Zij heeft toen tamelijk koel dit moment gepasseerd. Met betrekking tot Benjamin Constant wordt wel eens verondersteld dat hij in 1788 een poging heeft gedaan Belle over te halen haar man te verlaten en met hem in Londen of Parijs te gaan wonen.[3]
Hoe het ook zij, in beide gevallen heeft Belle zich niet losgemaakt van haar bestaande bindingen. In beide gevallen stuitte haar een mengsel van gevoelens en overwegingen. Bij minutieuze beproeving van de overigens toch te geringe gegevens, onderkent men angst om een beschut, rustig, conformistisch leven te verlaten voor een warreling van avontuur en hartstocht, maar ook een sterke schroom om haar omgeving, haar familie leed en moeilijkheden te bezorgen. Tegenover d'Hermenches schrok zij duidelijk terug voor het leven met een oudere, meer bedreven man van de wereld. Hij had haar in de meest innige jaren van hun correspondentie geschreven: „Mijn hart en mijn geest staan tegenover vrouwen zoals een hond tegenover het wild buiten".
Bij Benjamin Constant werd zij — na het eerste begin van hun relatie waarin zij gecharmeerd werd door zijn boeiende ietwat onbehouwen argeloosheid — vooral in toenemende mate geremd door het besef dat er toch in de zeven-en-twintig jaren leeftijdsverschil een scheiding lag wat betreft levenslust en argeloosheid. Bovendien behoorde zij al niet meer bij de wereld waar hij een plaats in wilde veroveren.
De weerstand van Belle van Zuylen tegen een volledige overgave was niet het gevolg van lauwe gevoeligheid of gebrek aan voorstellingsvermogen. „Mijn geest", zegt ze in een brief aan d'Hermenches, „is zo gemaakt dat ik er sterke gevoelens op nahoud". En later: „Als ik iemand lief had, als ik vrij was, zou het me moeilijk vallen ingetogen te zijn". Maar ze *is* niet vrij, in het bijde risico's haar helder voor ogen komen te staan, leveren haar diepe depreszonder kan zij zich niet losmaken van zichzelf. Spannende momenten, waarin sies en hevig lichamelijke malaise op. Herhaaldelijk schrijft zij — na veel confidenties — dat zij niet zó geschreven zou hebben als daarvan konsekwenties te duchten waren geweest.
Haar bijzondere kracht is het geweest, dat zij zichzelf, haarscherp ontledend,

door en door kende. Ze was zich bewust van haar tegenstrijdigheden als weinig anderen. „Bestaat er een mens uit één stuk?", schreef zij in 1768 — en het is deze grondvraag die zij ten opzichte van de mens kritisch stelde en die zij — na de rampen van haar eigen leven — in haar beste geschriften ontkennend demonstreerde.[4] Van zichzelf nagelde zij het patroon van haar bestaan vast, toen zij pal vóór haar huwelijk bekende: *„Ik eindig dáár waar anderen beginnen".*[5]

*

* *

Toch zou het kortzichtig zijn te concluderen dat Belle van Zuylen een vrouw is geweest die volledig beheerst werd door wat men wel heeft genoemd: een „peur de vivre", een angst om te leven. Zo eenvoudig is het niet.
Als we haar bestaan overzien dan tellen wij een aantal essentiële gebieden des levens — waar de meeste mensen zich met veel emotie op vast zetten — waarvan Belle zich bewust en actief heeft losgemaakt of waarvan zij de onthechting tenslotte toch zonder dramatisch misbaar heeft ondergaan. Die bindingen leveren gewoonlijk gevoelens van veiligheid op en Belle heeft de onzekerheid als ook het isolement tot op grote hoogte heroïsch aanvaard.
In feite verloste zij zich van het begrip „vaderland". Reëel was het al zo dat zij Holland met moedwil achterliet om te gaan wonen in een land waar zij het minst thuis behoorde: Zwitserland. Maar ook ideëel beleed zij herhaaldelijk wat zij innerlijk volledig doorleefd had: *„Ik zou willen zijn van het land van iedereen".*[6]
Daarnaast heeft zij eigenlijk ook geleidelijk bewust haar *eigen* eeuw verlaten, veeleer bleek zij sterk verwant te zijn met de geest van de zeventiende eeuw, de voorgaande. Haar literaire en filosofische voorkeur ging beslist uit naar de klassieken en naar de Franse gouden eeuw. En eigenlijk lag haar de gedachtenwisseling met Pascal méér dan die met haar tijdgenoot Voltaire, tegenover wie zij een groot wantrouwen koesterde. Van haar echte tijdgenoten begreep en waardeerde zij het meeste Rousseau — de naam van Diderot ben ik niet tegengekomen — en tegenover Rousseau nam ze bovendien nog een tamelijk ambivalente houding aan. Van de moderne denker Rousseau, evenals van Immanuel Kant die de 18e eeuw voltooide, is haar het wezenlijke ontgaan. Op een beslissend moment schreef zij aan Benjamin Constant: „Ik zal niet meer tot het nageslacht behoren, ik zal niet horen wat het nageslacht zegt; *ik hoor eerder bij je voorouders".*[7]
Zelfs met het feit dat zij een *vrouw* was heeft zij haar problemen gehad. In haar jonge jaren onderscheidde zij zich duidelijk van haar vriendinnen en slechts enkele zeldzame mannen kon zij haar soortgenoot noemen. Midden in de correspondentie met d'Hermenches, die haar had geschreven: „je hebt met vrouwen alleen de rokken gemeen", antwoordde ze met de karakteristieke woorden: „Je bent niet de eerste die het jammer vindt dat ik geen man ben en ik heb dat zelf ook dikwijls gevonden . . . *ik zou op het oog een minder misplaatst schepsel zijn".*[8]

Hoewel ze veel vrienden had, in de gebruikelijke zin des woords, kan men toch ook in *die* relaties een mate van terughouding constateren. Ze was tegen verscheidene kennissen en tegen een enkele huisgenoot wel vriendelijk en lief en behulpzaam — maar steeds proeft men in deze toewijdingen een zekere drang om te overwinnen wat zij in haar novelle „Mistress Henley" laat voelen: *„Men heeft mij eigenlijk niet nodig"*. Maar als men dan zou denken dat zij méér uit een relatie wilde halen — zoals zij eens zei: „Ik, voor wie wat niet alles is, vrijwel niets is" [9] — en dat de liefde haar leven zou beheersen, dan bewijst de geschiedenis van haar leven dat zij zich ook daarvan op beslissende momenten heeft verwijderd.
In haar jonge jaren heeft zij — in het begin van de zestiger jaren — een zelfportret geschreven, waarin zij weer vlijmscherp zichzelf karakteriseerde. Over haar persoonlijkheid schreef zij: *„Zij wil zich doen kennen en tegelijkertijd verschuilt en verbergt zij zich"*.[10]
Tegen de achtergrond van al deze gegevens — die stuk voor stuk er op duiden dat zij steeds weer ontwijkt wat men natuurlijkerwijs van haar zou verwachten — groeit door haar hele leven het beeld van een vrouw die zich terugtrekt uit alle posities die haar verplichten tot een bepaald gedrag dat *gangbaar* is, tot overgave, tot vereenzelviging. Belle van Zuylen kan ten opzichte van geen enkele houding, van geen enkele inzet haar kritiek onderdrukken. En door alle perioden van haar leven heen, maar vooral bij het klimmen der jaren, realiseert zij het beeld van zichzelf dat zij al schetste tegenover d'Hermenches in 1764: *„Voor geen troon zou ik afstand willen doen van wat mij in mijn kamer bezighoudt.* Als ik niets meer zou leren, zou ik van verveling sterven door genoegens en grootse deftigheid".[11]

*
* *

Natuurlijk kan men in de historische periode waarover haar leven zich uitstrekte allerlei elementen vinden die haar terugwijkende reactiewijze, haar weerstand tegen overgave, hebben beïnvloed, zo niet bepaald.
Ze groeide op als de oudste dochter in een gezin van hoge adellijke stand. Haar vader was een man uit een oud geslacht, getrouwd met een jongere vrouw uit een Zuid-Nederlandse, rijke koopmansfamilie. In het gezin van deze mensen, waar de vader sterk domineerde, heersten strenge principes van calvinistische levensovertuiging. Belle overdreef enigszins toen zij de stelregel van haar vader beschreef als: „geen luide uitroepen, geen levendige uitdrukkingen". Baron van Tuyll was een redelijke man en zijn echtgenote Helena de Vicq was een opgewekte, intelligente vrouw. Niettemin verwekte de uiterst bewegelijke, nu en dan problematische geest van Belle nogal wat moeilijkheden in dat gezin waar de vrijheid toch wel sterk beperkt was.
Dat gezin bevond zich in het hart van de Republiek der Verenigde Nederlanden in een periode waarin staat, maatschappij en cultuur na de schitterende zeventiende eeuw in ontbinding waren. De profijten van de koophandel van de vorige eeuw werden grotendeels belegd in buitenlandse *ondernemingen* die

daardoor óók in de loop van het eerste kwartaal van de achttiende eeuw de Hollandse superioriteit voorbijstreefden. De verschillen in materiële welvaart binnen de republiek werden in snel tempo groter. Enerzijds groeide de rijkdom der rijken, hoofdzakelijk door die uit het buitenland toevloeiende revenuen, anderzijds verpauperde de werkende bevolking in een door gebrek aan investeringen achterblijvende nering en industrie.
Kunst en letteren in de Republiek vervlakten in het begin van de achttiende eeuw. In haar eigen land kon Belle geen sterke inspiraties vinden. Bovendien was de beschaving in de bovenste laag van de bevolking geheel Frans georiënteerd. Op negenjarige leeftijd werd het kind al naar Genève gestuurd waar zij geheel vertrouwd werd gemaakt met de literatuur van de Franse gouden eeuw: La Fontaine, Molière, Racine.
Lange tijd, later, heeft zij met haar gouvernante van die tijd nog gecorrespondeerd. We bezitten alleen de brieven van Mlle Prévost en daar kunnen we wel enigszins de ontwikkeling van Belle uit afleiden, maar de tekst van de brieven van het jonge meisje zou van het grootste gewicht zijn voor het juiste begrip voor de latere ontwikkeling van Madame de Charrière.
Nu moeten wij veel gissen. Het is zeker dat Belle geheel doordrongen werd van de Franse cultuur, na de literatuur in engere zin, ook van de „philosophes", de grote moralisten en wegbereiders van de latere revolutie. Maar die revolutie wàs er nog niet. Vooralsnog was het adembenemend voor een opgroeiend, briljant meisje om bij die grote, grandioze, schitterend formulerende auteurs bevestiging te vinden van haar spontane noties. Het dogmatische godsgeloof was voor mensen van geest onhoudbaar. De materiële tegenstellingen waren onverdedigbaar. De mensen waren niet gelijk, maar de mensen behoorden gelijke mogelijkheden te hebben om zich te ontplooien.
Uit die indrukken groeide de behoefte zich in het leven een taak te stellen: studeren, lezen, nadenken, ontleden. Belle had de gewoonte 's avonds de balans op te maken met het oog op wat ze overdag had gedaan, geen gebeuzel: studie — er stond immers iets groots te gebeuren? De mens was in staat àlles te begrijpen, en àls hij begreep, dan zou de samenleving der mensen bevrijd zijn van onrecht en leed.
Later in de meest opwindende periode van haar correspondentie met d'Hermenches schrok zij ervan dat zij door die brieven zozeer in beslag werd genomen — ze had al dagen niets aan wiskunde gedaan.
De diepte van dit geloof in de bevrijdende kracht van het begrip, van het ontleden en nadenken, verklaart de diepte van haar ontreddering toen de Franse revolutie van 1789 in werkelijkheid, hard en meedogenloos het maatschappelijke vonnis voltrok dat de filosofische moralisten met geestdriftige instemming van Belle in onberispelijke taal voordien hadden geformuleerd.

*

* *

In de levensgeschiedenis van Belle van Zuylen komt een van de tragische aspekten van de achttiende eeuw aan het licht: het verbroken evenwicht tus-

sen het *beschouwen* der dingen en het *beleven* der dingen.[12]
Belle is doortrokken van de grondnoties van humanitaire, meer in het bijzonder van *humanistische* aard. De godsdienst, duidelijker nog: het godsgeloof had vrij spoedig in de loop van haar leven voor haar afgedaan; de verklaringen vanwege die levensovertuiging leverden voor haar geen ordenend inzicht meer in wat er omging *in* de mens en in wat er voorviel *tussen* de mensen onderling. Zij geloofde niet dat de mens door een opperwezen was gedoemd tot een voorbeschikt lot, onwrikbaar tot heil òf ondergang voorbestemd. Zij heeft scherp onderkend dat het denkbeeld van de predestinatie een perverse vereenvoudiging was van het ondoordachte vermoeden dat er een strikte oorzakelijkheid aan ons leven vorm geeft.
Het is haar overtuiging geweest dat de mens iets tot stand kan brengen, dat hij kan denken, ordenen, plannen maken. De mens kan volgens haar niet véél, maar hij kan bewust willen wat hij doet, hij hoeft niet te vervallen tot het bijgeloof: dat hij fataal geleid wordt. De mens kan de mens beïnvloeden, de mens is opvoedbaar. Daardoor staat of valt de gemeenschap der mensen mèt en door die mens zèlf — niet door een wraakgierig god.[13]
De mens is niet gelijk aan ieder ander, zei Belle haar grootste voorbeeld Jean-Jacques Rousseau na, maar de mens heeft in zijn zedelijke *gezindheid* de mogelijkheid om aan de gebreken van zijn gebrekkige bewerktuigdheid te ontsnappen en morele grootheid te verwerven. „Ik herhaal", schreef ze aan haar neef Willem-René, „er bestaat geen gelijkheid onder de mensen, maar de grootste, meest opvallende van alle ongelijkheden is die welke voortvloeit uit het ongelijke gebruik van hun vermogens".
In deze essentiële overtuigingen van Belle van Zuylen — die drijvende krachten vormden achter haar bewuste en onbewuste levensgedrag, in denken en doen, ligt haar duidelijke verwantschap met het moderne westerse humanisme.[14]
Maar er is één element in haar reactiewijze, dat, door de eigenaardige gesteldheid van haar karakter — gevormd door haar milieu, verwrongen door het tijdperk waarin zij leefde — haar onevenwichtigheid veroorzaakte: *het onvermogen tot overgave*. Zij kon in haar levenswijze niet tot het evenwicht komen van die twee hoedanigheden waarmee de mens zich tot zichzelf, tot de anderen en tot de dingen verhoudt: zij kon geen juiste verhouding in haar leven vinden tussen denken, ordenen, overwegen enerzijds en beleven, iets emotioneel ondergáán, zich gevoelsmatig overgeven anderzijds.
Dit is naar mijn overtuiging terecht haar „goût du témoin" genoemd, haar neiging om getuige van zichzelf te willen zijn, haar eindeloos redeneren, haar epistelomanie.[15] Zij was bevreesd voor de gevolgen van het zich loslaten in gevoelens; voelende zàg ze zich als het ware voelen.
Haar trage en onhandige, maar uiterst wijze echtgenoot, De Charrière, heeft haar in één van de verlovingsbrieven haarfijn gekarakteriseerd, zeggende: „onze gevoelens zijn voor jou altijd alléén maar verschijnselen".[16]
Kennelijk lag voor haar, door welke oorzaken dan ook, in het onbekommerde

gevoelsleven, een groot risico. Niet zonder fundamentele betekenis moet het voor haar geweest zijn, dat zij het meemaakte hoe een wereld ten onderging die zij verstandelijk verwierp doch waarmee zij met alle vezels van haar bestaan gevoelsmatig verbonden was, terwijl zij een nieuwe wereld zag ontstaan, die zij redenerend noodzakelijk moest achten, hoewel zij walgde van de hartstochten die daardoor werden ontketend. Zij kende de diepte van gevoelens wel — ze werd er nu en dan door geteisterd — maar zij was er bang voor zich prijs te geven, zich los te laten en zij wilde blijven overwegen wat zij onderging: *„Ik ben dikwijls bang"*, schreef zij al op vijf-en-twintig jarige leeftijd, *„dat ik alleen maar kwaliteiten heb op afstand en in mijn brieven"*.

*

* *

Tijdens de levensloop van Belle van Zuylen maakte haar eeuw zich daadwerkelijk los van de vele beletsels die sinds eeuwen de menselijke ontplooiing hadden geblokkeerd. Men ontworstelde zich niet alleen aan het geloof in een goddelijk albestuur, er werden ook harde slagen gegeven tegen de instituten van die godsdienst. Men dacht het traditionele vooroordeel stuk: dat de menselijke persoonlijkheid onvermengbaar gescheiden was in natuur en rede. Men trachtte toch ook te ontsnappen aan de verleiding van de almacht van het verstand. Men wrikte aan de onveranderlijkheid van de sociale verhoudingen.

Belle van Zuylen groeide geestdriftig mee in de geestelijke bevrijding van die beweging. Zo verloor zij — van afkomst een calviniste — als vele van haar beste tijdgenoten de troostende overtuiging dat zij verkeerde *„in staat van genade"*. Maar daarvoor in de plaats verwierf zij de diep-tragische ervaring dat de mens — los van een verlossende god en op zichzèlf en de eigen beperkte hoedanigheden aangewezen — verkeerde *„in staat van besef"*.

Het beschouwelijke bewustzijn omtrent het noodzakelijke verloop der dingen kan verscheurend gepaard gaan met de gevoelservaring dat de conditie van de mens op beslissende momenten een deerniswaardige aangelegenheid is. Wat logisch is, verstandig en noodzakelijk kan tegelijk de hevigste gevoelens van ontreddering teweeg brengen. Toegeven aan deze deernis en verzet bieden aan wat beschouwelijk acceptabel is, wordt redelijkerwijs niet verdragen. En de uitweg naar de alibi van het geloof in een goddelijke *almacht* is versperd.

Lange tijd heeft Belle van Zuylen haar gevoelens beheerst, bekeken en onder het strikte opzicht van de rede gesteld. In 1790 roept zij nog uit: *„Kwam het gezonde verstand maar in zwang!* Het zou de mooiste mode zijn die ooit bij de mensen werd ingevoerd".[17]

Ergens rondom 1794 ligt de omslag in haar reactiewijze, dan verdicht zich haar gewoonlijk milde skepsis tot een zware twijfelende gelatenheid ten opzichte van alle dingen des levens.[18] Zij is zich naar ik meen dan ook bewust geworden dat zij het moderne denken, met name de ethiek van Immanuel Kant, niet meer kon volgen. Zij sluit zich af. De teleurstellingen in haar intie-

me leven — de breuk met Constant — en de verharding der politieke situatie, drijven haar terug naar de smalste basis. Ze schrijft dan: „Sinds de gruwelijkheden van Robespierre mij niet meer komen kwellen, voel ik alleen nog maar een kille weerzin jegens de maatschappij en degenen die haar leiden en lastig vallen. Geen enkel standpunt ergert mij meer, en aangenomen dat ik een standpunt zou hebben — maar dat valt sterk te betwijfelen, dan laat het me toch onverschillig of dit het éne dan wel het andere is. *Als ik wat koorts heb, dan merk ik dat aan het schijnsel van de vetkaars of de waskaars die ik dan geler en bleker zie dan gewoonlijk, en sinds enige tijd is voor mij de wereld nog slechts verlicht door een zwakke en gelige schijn. En ik houd wel van die zachte tint. Wat ik hier zeg lijkt erg onsamenhangend. De samenhang zit alleen in mijn hoofd*".[19]

De wereld eigenlijk maar liever willen zien in een zachte tint — dat is de ware tragische verleiding waaraan de redelijkheid, die de zedelijkheid in zich sluit, altijd bloot staat. Belle van Zuylen nam afstand doordat zij de nabijheid der dingen niet kon verdragen.

Juli 1974 P. Spigt

AANTEKENINGEN

1. Voor dit opstel zijn, met betrekking tot Belle van Zuylen, de volgende biografische studies gebruikt:
   Philippe Godet : Madame de Charrière et ses amis — 1740-1805, Genève, 1906, 2 delen.
   En voorts in alfabetische volgorde:
   Simone Dubois : Belle van Zuylen, leven op afstand — Zaltbommel, 1969.
   Idem : Rebels en beminnelijk, Brieven van Belle van Zuylen — Amsterdam, 1971.
   Titia Geest : Madame de Charrière (Belle van Zuylen), een leven uit de 18e eeuw, Assen, 1965.
   F. A. Pottle : Boswell in Holland, 1763-1764. London, 1952.
   Sainte-Beuve : Benjamin Constant et Madame de Charrière. In: Pléiade editie, Oeuvres II. Paris, 1960.
   Tenslotte de brieven:
   Baronne Constant de Rebecque, avec Dorette Berthoud: Les mariages manqués de Belle de Tuyll. Lettres de Constant d'Hermenches. Lausanne 1940.
   Philippe Godet: Lettres de Belle de Zuylen à Constant d'Hermenches, 1760-1775. Genève, Paris, 1909.
2. Zij liet haar financiën in de grootste wanorde achter. Toen de affaire was uitgezocht bleek de boedel vrijwel nihil te zijn. Brief van de burgemeester aan neef Willem van Tuyll. 6-VI-1806.
3. Gustave Rudler: La jeunesse de Benjamin Constant — Paris, 1909.
4. 3-X-1768.
5. 13-IV-1770.
6. 1768.
7. 29-IX-1794.
8. 23-X-1762.
9. 11-I-1795.
10. Portrait de Mlle Zélide — 1763.
11. 27-VI-1764.
12. J. P. v. Praag: Beschouwing en beleving — in Rekenschap 1954 - 13.
13. „The basic idea underlying all the tendencies of enlightenment was the conviction that human understanding is capable, by its own power and without recourse to supernatural assistance, of comprehending the system of the world and that this new way of understanding the world will lead to a new way of mastering it".
    Ernst Cassirer: Art.: Aufklärung in „Encyclopedia of Social Sciences" — p. 13.
14. J. P. v. Praag: Wat is humanistiek? — intreerede Leiden, 21 mei 1965.
15. S. Dresden: Neophilologus 1961 — blz. 261.
16. Godet, I, 169.
17. Aan Mlle Henriette l'Hardy, 1790.
18. R. Mauzi: L'idée du Bonheur au XVIIIe siècle — „A force de tout expliquer le rationalisme finit par se nier lui même" — p. 643.
19. Aan Benjamin Constant, 12-XII-1794.

Welvaart en welzijn

1. Welvaart, voor het individuele gezin: waarde van het verbruik?

Welvaart is al een betrekkelijk oud woord en we noemden een gezin welvarend, wanneer het de middelen had om veel goederen en diensten te verbruiken. Bij goederen kunnen we denken aan voedsel, kleding, schoeisel, enz. Bij diensten denken we aan het gebruik maken van trein of tram e.d. Een moeilijkheid doet zich al voor, wanneer we denken aan het hebben van een huis: het huis is wel een stoffelijk goed, maar het gaat lang mee en we *ge*bruiken het, maar we *ver*bruiken het niet, zoals een brood of een appel. Eigenlijk verbruiken we alleen maar de slijtage van het huis en die is maar een heel klein deel van de waarde van het huis. En als we daarover beginnen, moeten we de lijn doortrekken en bedenken dat ook kleding toch vaak enige jaren – soms vele jaren – meegaat; hier zouden we dus ook moeten denken aan de „diensten" die kleding ons bewijst: de bescherming tegen koude en het plezier dat we kunnen hebben van een mooie jurk. Alle duurzame verbruiksgoederen, ook een naaimachine, een radio, een TV, leveren dergelijke diensten. Willen we de welvaart in een cijfer uitdrukken, dan denken we daarbij al gauw aan de geldswaarde van de verbruikte goederen en diensten. Economen noemen dat de „waarde van het verbruik".

2. Wat te doen met besparingen?

Een groot aantal mensen besteden niet hun hele inkomen om er hun verbruik mee te betalen. Zij houden wat over; ze sparen. Die besparingen, zoals de economen ze noemen, hadden ze ook wel kunnen gebruiken om meer te eten of een langere vakantie te houden. Moeten we die dan niet ook meerekenen om de welvaart te berekenen? Dan zou welvaart dus worden aangegeven door het gehele inkomen, omdat men de „potentiële consumptie" (het mogelijke verbruik) ook meetelt. Ook op een andere manier kan men het nog verdedigen om de besparingen mee te tellen. Zij worden veelal aangewend om later meer te verbruiken, b.v. wanneer men oud is of ziek. In dit laatste geval wordt het de vraag of men dat toekomstige verbruik moet meetellen in het jaar van het sparen of in het jaar van het „opmaken" van het bespaarde. Hoe het ook besloten wordt, men zou de waarde van het verbruik uit het huishoudboekje kunnen afleiden of die van het inkomen uit het arbeidscontract en, als men kapitaal heeft, uit de ontvangen rente of het ontvangen dividend. En er kunnen nog meer bronnen van inkomen zijn.

3. Voor een land als geheel: het nationaal inkomen

Vaak interesseren we ons niet voor de welvaart van een enkel gezin, maar voor die van een heel land. Zo is men er toe gekomen om te gaan berekenen wat het gezamenlijk inkomen is van alle bewoners van dat land of van allen die de nationaliteit van dat land bezitten. Men gaat dan om zo te zeggen het huishoudboekje voor het hele land proberen op te stellen. Daarvoor spreekt ook nog het bestaan van wat we noemen *collectieve goederen*. Ieder individueel maakt gebruik van b.v. straten en velen betalen daarvoor niet. Anderen betalen voor het onderhoud van die straten door hun belastingen en dan meer dan hun eigen gebruik van de straten. We kunnen dus gemakkelijker het totale, het nationale, inkomen berekenen dan het inkomen van de afzonderlijke gezinnen, want bij die laatste rekenen we voor het gebruik van de straten òf te weinig òf te veel.

Bovendien zijn er nog mensen die niet leven in een gezin of een huishouding (dit laatste omvat ook de alleenwonenden), maar in kazernes of sanatoria en die tellen we ook mee, als we het nationale inkomen berekenen.

Het berekenen van het nationale inkomen heeft bovendien nog het voordeel dat we het op twee manieren kunnen doen, uit van elkaar onafhankelijke cijfers. De ene manier gebruikt de gegevens van de belastingdienst, aangevuld met gegevens die betrekking hebben op de inkomens beneden de belastinggrens. Weliswaar moeten we aannemen dat, ondanks alle controle door de belastingdienst, een deel van het inkomen niet wordt opgegeven. Voor lange tijd werd aangenomen dat daarom de aangegeven inkomens met 10% moesten worden vermeerderd. Eén van de uitgangspunten daarbij was een beroemd geval van onteigening, dat lang geleden plaats vond in Amsterdam, ter wille van een verkeersdoorbraak. De eigenaars van de af te breken panden konden daarbij uiteraard een schadevergoedingseis indienen. Deze werden vergeleken met de belastingopgaven voor de vermogensbelasting van genoemde „heren" en zij bleken 25% hoger te zijn dan de belastingaangifte. Daar een belangrijk deel van de bevolking in loondienst werkt en niet gemakkelijk kon frauderen, toen er nog een zesdaagse werkweek gold, nam men op het Centraal Bureau voor de Statistiek aan, dat gemiddeld 10% fraude moest worden opgeteld bij de aangegeven inkomens.

Dat dit niet zover mis was, bleek bij de tweede manier van berekenen van het nationale inkomen. Deze leidde tot ongeveer dezelfde uitkomsten. Zij maakt gebruik van de statistieken van produktie, in- en uitvoer. Ook hierbij moesten allerlei cijfers geschat worden omdat er aanvankelijk maar voor een deel van de produktie statistieken bestonden. Er zijn echter heel wat andere bronnen waaruit men ook kan putten en de vindingrijkheid van de statistici is groot.

4. Geen dubbeltellingen

Bij het gebruiken van de produktiestatistieken moet men intussen oppassen om geen dubbeltellingen te verrichten. Men mag bv. niet de produktiewaarde van de garenproduktie optellen bij die van de weverij, omdat in de waarde der

geproduceerde weefsels die van de gebruikte garens ook zit. Men moet dus alleen de „toegevoegde waarde" van de weverij meetellen, in tegenstelling tot wat lange tijd in de Sowjet-Unie werd gedaan.
Er zijn nog veel meer mogelijkheden tot dubbeltelling. Een deel van de produktie van nieuwe wegen (opgegeven door het bouwbedrijf) wordt gebruikt door andere bedrijven voor hun transport van grond- en hulpstoffen en van produkten. Ook de waarde van de diensten van bv. de politie of van de statistiek moet als het ware op één lijn gesteld worden met de produktie van grondstoffen. Met name alle overheidsdiensten, die betaald worden uit de overheidskassen (daaronder ook de politie en de statistiek) moeten bekeken worden: worden zij regelrecht bewezen aan de konsumenten, zoals de politieman doet die iemand de weg wijst, de onderwijzer die een kind onderwijst, dan zijn zij zelfstandige produktie. Worden zij „geleverd" aan bedrijven, dan zit hun waarde al in de waarde van de produkten dier bedrijven.
Lange tijd nam de statistiek van het nationale inkomen aan, dat de waarde der leveringen van de overheid direkt aan de verbruikers even groot was als de door dezen betaalde direkte belasting. Dat is zelden nauwkeurig onderzocht. Een nieuwere vorm van dubbeltellingen is met de maatschappelijke ontwikkeling steeds belangrijker aan het worden. Deze doen zich voor wanneer bepaalde diensten wel direkt aan de verbruiker worden geleverd, maar niet zozeer voor zijn plezier als wel omdat de omstandigheden er hem toe dwingen. Dat is bv. het vervoer van iemand die ver van zijn werk woont. Dat vervoer zou niet moeten worden meegeteld; het is heel iets anders dan een uitstapje. Ook de medische zorg die iemand ondervindt, wanneer hij een bedrijfs- of een verkeersongeval heeft. En dan, tegenwoordig, de betalingen voor het schoon maken of schoon houden van de omgeving, als verdediging tegen de vervuiling door fabrieken. Dergelijke betalingen dienen eigenlijk alleen om een nadeel op te heffen dat door de maatschappelijke ontwikkeling ongewild is veroorzaakt. Men kan hieraan toevoegen dat, bij gebrek aan deze schoomaakaktiviteiten, het leven in kwaliteit achteruit zou gaan. Dit heeft sommige auteurs doen spreken van prijsloze schaarste: zolang men niet weet wat men betalen moet om de lucht zuiver te houden, kan men de prijs van schaarse zuivere lucht niet kennen. Doch dit is een voorbijgaand verschijnsel: als we de maatregelen leren kennen die genomen moeten worden om de lucht zuiver te houden, kennen we ook hun prijs.

5. Filosofisch intermezzo

De laatste opmerkingen kunnen verder doorgedacht worden en dan tot de vraag leiden: maar worden wij niet ook „door de omstandigheden" gedwongen om telkens meer te eten? Anders zouden we van honger omkomen. Dit zou er toe kunnen leiden dat we een minimum aan levensonderhoud eigenlijk ook niet zouden moeten meetellen als we de welvaart willen berekenen. Inderdaad kan daarvoor worden gepleit. En dan komt er een nieuwe moeilijkheid opduiken, nl. wat is het minimum noodzakelijke levensonderhoud? In de

ekonomie is daarover al heel lang gefilosofeerd. Wij willen er ons hier nu maar van af maken door te zeggen dat het er niet zoveel toe doet of men de welvaart wil laten beginnen bij het minimuminkomen dan wel bij het nulpunt van het verbruik. Het probleem is daarmee echter niet helemaal weggepraat.

6. Vergeten posten

Tegenover dubbeltellingen, die we moeten voorkomen, staan posten die we eigenlijk hadden moeten meetellen en die we over het hoofd zien. Wordt onze welvaart ook niet bepaald door de onbetaalde arbeid van de huisvrouw en alle gezinsleden, om het huis schoon te houden, de vaat te wassen enzovoort? Eigenlijk wel; en in sommige landen wordt het ook wel gedaan. Als maatstaf wordt dan wel eens de betaling genomen die men zou moeten verrichten als dat werk gedaan wordt door een betaalde hulp in de huishouding.

Een soortgelijk geval is dat van de waarde van onze vrije tijd. We vinden het ongetwijfeld prettig om vrije tijd te hebben. Bij verkorting van de officiële werktijd bemerken we dat. De waarde van een uur meer vrije tijd is gelijk aan wat we verlangen als er extra beslag op onze tijd wordt gelegd, bv. door overwerk. Als we zo onze vrije tijd meerekenen bij onze welvaart wordt deze wel ongeveer dubbel zo groot. Doch de stijging tussen 1929 en ca. 1970 is wel zoveel minder door de nieuwere aftrekposten in § 4 besproken, dat de welvaart ca. een kwart lager is dan we tot voor kort dachten.

7. En nu: het welzijn

We zouden praten over welvaart en welzijn. Tot hier toe hebben we alleen over welvaart gesproken. Het wordt tijd dat we over welzijn beginnen. Daarmee bedoelen we de bevrediging die ons leven ons geeft, in 't bijzonder door zijn sociale zijden, d.w.z. door de plaats die we in de maatschappij innemen. Die bevrediging hangt ongetwijfeld af van onze welvaart, maar niet alleen daarvan; bovendien kan gevraagd worden of we dat welzijn soms ook kunnen berekenen.

Het welzijn hangt ook af van de bevrediging die ons werk ons verschaft. Soms is dat werk een last, maar het heeft ook andere kanten. Niets doen is ook niet leuk. En bepaalde soorten werk zijn zelfs in hoge mate prettig, stimulerend of hoe we het maar noemen willen.

Kan het welzijn worden berekend? Daarover zijn de ekonomen het niet eens. Velen zeggen: neen. Als men dat zegt, moet men wel bedenken dat het dan onmogelijk is om van een bepaalde nieuwe maatregel – een nieuwe belasting en de besteding daarvan of een nieuwe loonschaal – te beoordelen. Want dat oordeel zal toch moeten afhangen van de invloed die die nieuwe maatregel heeft op het gezamenlijke welzijn. Vele ekonomen zullen dan zeggen, dat het schatten van iemands welzijn een vraagstuk is dat tot de ethica of de moraal behoort en niet tot de ekonomie. Er zijn dan ook enige ethici in de laatste tijd met boeken over het onderwerp gekomen, nl. de professoren John Rawls (A Theory of Justice, Cambridge Mass. 1971) en P. J. Roscam Abbing (Ethiek van de inkomensverdeling, Deventer 1973). En ook de ekonomen B. M. S. van

Praag („Wat is ons inkomen ons waard?", Econ.-Stat. Berichten 58 (1973), p. 360 en p. 380) en schrijver dezes hebben zich gewaagd aan wat dan inderdaad ten dele een ethisch probleem is – het etiket doet er niet zoveel toe, als het vraagstuk van de „beste" inkomenverdeling er verder door kan worden gebracht. Wat wel blijkt uit een vergelijking van de door deze vier schrijvers gevolgde methoden, is, dat niet alleen een ethisch oordeel, maar ook een voldoende kennis van sociaal-ekonomische vraagstukken nodig is om een bijdrage te leveren. Zonder te weten hoe de maatschappij funktioneert begint men met een ethisch oordeel alleen niet zoveel.

De werkwijze van Van Praag is verschillend van die van schrijver dezes; doch wij werken aan een poging tot synthese van de twee methoden. Van Praag vraagt de mensen (3000 leden van de Consumentbond in Nederland en 3000 in België) zelf welk cijfer van 1 tot 10 zij geven voor hun eigen mate van bevrediging. Mijn poging is om, met behulp van enige onderstellingen uit de beroepskeuze van de mensen af te leiden, hoeveel bij hun aanleg, de inspanning, en de vervulling van hun behoeften (gegeven hun gezinsgrootte) hun waard zijn (inspanningen verbonden aan een bepaald beroep bv.). Beide pogingen zijn nog duidelijk in de akademische sfeer. Een der belangrijkste onderstellingen (en daardoor grondslagen) van mijn eigen werkwijze is dat ik de ongelijkheid van de mensen op bepaalde punten (intelligentie, beroepsinspanning, beroeps- en gezinsbehoeften bv.) slechts dan erken, wanneer zij door meting zijn vastgesteld. Verder neem ik aan dat mensen met hogere bekwaamheden niet ongelukkiger, eerder gelukkiger, zijn met hun werk dan mensen met lagere bekwaamheden. En dat de eerstgenoemden geen hoger inkomen nodig hebben omdat zij meer aangeboren begaafdheid bezitten. Wèl als dat voor hun beroep nodig is (kosten van een studeerkamer, of een medische uitrusting).

In een allereerste poging om het welzijn te schatten van de hoger en de lager betaalde groepen in onze maatschappij kom ik tot de slotsom („Naar de meetbaarheid van een rechtvaardige verdeling", De Economist 121 (1973) blz. 106 e.v.) dat de hoger betaalde groepen tegenwoordig meer welzijn genieten dan de lager betaalden, doch dat dit onzeker zou worden als de inkomensverschillen t.o.v. het gemiddelde inkomen gehalveerd zouden worden. Deze poging zou op vele wijzen moeten worden gekritiseerd en aangevuld om hierover langzamerhand meer eensgezindheid te bereiken. Daartoe moeten vooral meer gegevens bekend zijn over de mate waarin allerlei mensen, in verschillende beroepen, voldoen aan de eisen van hun werk, zoals die bv. zijn vastgelegd in de werkklassifikatie, en eventueel andere eisen, zoals de mate van zelfstandigheid of afhankelijkheid die men in zijn werk bezit.

Bovengenoemde voorlopige slotsom kan op andere wijze aldus worden uitgedrukt: de verschillende sociale groepen zouden ongeveer even veel bevrediging ondervinden als de inkomensverschillen met het gemiddelde half zo groot zouden worden; en dat zou dan een „rechtvaardige" inkomensverdeling kunnen worden genoemd.

J. Tinbergen

Is vreedzame coëxistentie mogelijk?

Onlangs is van verschillende zijden het probleem van de „vreedzame coëxistentie" weer aan de orde gesteld. In een artikel in „The Times" (3 juli) gaf een Russische wetenschappelijke onderzoeker E. M. Chossudovsky zijn visie op het vraagstuk. Het artikel heeft tot titel „The need to lay down guidelines for peaceful coexistence". Hieronder volgt een samenvatting.

Men had mogen verwachten dat het begrip „vreedzame coëxistentie" door de internationale gemeenschap duidelijk begrepen en erkend zou zijn. In 1972 toch hebben Brezjnew en Nixon beiden geproklameerd, dat er in het nukleaire tijdperk geen alternatief is van het voeren van (hun bilaterale) relaties op de grondslag van vreedzame coëxistentie. Multilateraal is dat begrip bijvoorbeeld gehanteerd in een recente resolutie van de Algemene Vergadering der VN over sociale vooruitgang en ontwikkeling.

Niettemin blijkt de inhoud van dit begrip nog niet algemeen geaccepteerd te zijn. In het Westen hoort men nog al eens, dat vreedzame coëxistentie een wezensvreemde doctrine is, door de communisten geïnfiltreerd in de „vrije wereld", bedoeld om het Westen onverwacht te ondermijnen. Afgezien van hen, die het begrip aan de kaak stellen, omdat zij so wie so tegen detente zijn, lijkt het Chossudowsky, dat deze houding voortspruit uit een fundamenteel wanbegrip, dat zo spoedig mogelijk moet worden opgelost. Historisch bezien, stamt het uit de Sowjet-Unie, waar het het eerst is gehanteerd door Lenin, en daarna steeds is aangepast aan de veranderende omstandigheden en krachtsverhoudingen in de wereld.

Natuurlijk is de Russische weergave in termen van de marxistische filosofie neergelegd: vreedzame coëxistentie wordt dan beschouwd als een vorm van een historisch geschil op wereldschaal tussen kapitalisme en communisme, verbonden met het revolutionaire proces en de klassestrijd, hoewel het tevens de mogelijkheid openlaat voor wederzijds voordelige samenwerking.

Sowjetschrijvers over dit onderwerp hebben nimmer hun overtuiging gecamoufleerd, dat de fase van vreedzame coëxistentie — die huns inziens lang zal duren — tenslotte zal worden gevolgd door een communistisch tijdperk; en ook dat de periode van samenwerking gekenmerkt zal worden door ideolo-

gische en economische concurrentie. Die concurrentie behoeft echter niet de „inter-systems" te raken, indien men maar beschaafd en redelijk te werk gaat.

De dualiteit van deze conceptie — door prof. Shulman, Columbia Universiteit, in Foreign Affairs, oktober 1973, als een „fundamentele contradictie" beschouwd — is voor een marxist een volmaakt plausibele „eenheid van tegendelen", voortkomend uit een specifieke maatschappelijke realiteit. Niettemin acht Chossudovsky het natuurlijk, dat Westerse geleerden het met die opvatting niet eens zijn, en met name de visie van de uiteindelijke terzijdeschuiving van de kapitalistische produktiewijze niet aanvaarden: volgens de Westerse sociologen zal het maatschappelijke pluralisme blijven bestaan of anders tot een soort symbiose komen.

Chossudovsky zou echter gaarne erkend zien, dat vreedzame coëxistentie, zo niet *het* leidende beginsel van een nieuw internationaal systeem, dan toch wel *een* leidend principe is, dat kan voortspruiten uit het ontspanningsproces en uit overeenstemming over een gemeenschappelijke definitie.

Wàt nu zouden de algemeen acceptabele componenten van vreedzame coëxistentie (aangeduid met VC) kunnen zijn? Chossudovsky vat ze samen in tien punten:

1. VC is het frame voor een geïntegreerd systeem van veiligheid en samenwerking in een gemeenschap van landen en landengroepen met verschillende systemen (bezitsverhoudingen m.n.) en verschillende economische niveaus. De noodzaak van VC berust op de ontoelaatbaarheid van nucleaire oorlog en erkenning van het voordeel van arbeidsdeling in een steeds verdergaande technologie. VC strekt zich ook uit tot de derde wereld.
2. Doel van VC is handhaving van de vrede en veiligheid, bevordering van economische stabiliteit en vooruitgang. Zie de Verklaring van de Algemene Vergadering der VN i.z. Principes van Internationaal Recht betr. Vreedzame Betrekkingen en Samenwerking tussen de Staten (Res. 2625, XXV).
3. De volgende tien beginselen en modaliteiten zijn daaruit af te leiden: soevereine gelijkheid — afzien van geweld of dreiging daarmee — onschendbaarheid der grenzen — territoriale onschendbaarheid — vreedzame regeling van geschillen — niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden — respekt voor de mensenrechten, incl. de vrijheid van denken, geweten en geloof — gelijke rechten en zelfbestemming der volken — samenwerking van de staten — uitvoering met goede trouw van internationale verplichtingen.
4. VC impliceert een nauwe relatie tussen veiligheid en samenwerking. Langlopende economische overeenkomsten tussen staten vereisen fun-

damentele besluiten over de inzet van produktiefaktoren en deze zijn slechts mogelijk als wederzijds vertrouwen bestaat.

5. In dit systeem is samenwerking tussen grote industriële-kapitalistische landen en communistische landen natuurlijk van cruciaal belang. Gegeven de politieke wil, kan zo'n samenwerking zeer uitgebreid zijn. Maar het is ook van essentieel belang, dat zulke samenwerking rekening houdt met de dwingende eis van een versnelde vooruitgang der derde wereld, waarmee de handel nieuw gestruktureerd moet worden (bijv. door grondstoffenstabilisatie-overeenkomsten).
6. Belangrijke component van de „inter-systems co-operation" is het gemeenschappelijk aanvatten van problemen van gemeenschappelijk belang, zoals het ruimte-onderzoek, de milieubescherming, de exploitatie van de rijkdommen in de zee, de bevolkingsexplosie en de strijd tegen honger en ziekten.
7. VC is ook zeer geschikt toe te passen tussen „homogene" partners, m.n. in een bepaalde regio, mits deze zich maar niet afsluiten van de overige wereld, en met de rechten van derden rekening houden.
8. Uit de plicht tot samenwerking volgen andere verplichtingen, zoals die om elkaar te raadplegen (zo mogelijk op institutionele grondslag) en op bi- of multilateraal niveau met elkaar te onderhandelen. *Alle* staten zouden daartoe verplicht moeten zijn. Doel o.a. het voorkómen van konflikten.
9. Het hier bepleite systeem vereist verankering in de Verenigde Naties en een reeks regionale en complementaire bilaterale akkoorden. Dat alles zou een gecodificeerde basis vormen van dit systeem.
10. Het partnerschap van de twee grootste mogendheden vormt een belangrijk ingrediënt van VC. Zonder detente tussen die Twee kan er geen wereldomspannende ontspanning zijn.

In „The Times" van 4 juli antwoordde Richard Davies op deze Russische beschouwing met een artikel „Questions that must be answered if coexistence is to work".

Chossudovsky heeft de coëxistentie-doctrine coherenter en begrijpelijker uiteengezet dan menige andere Sowjetschrijver meent Davies. Terecht acht hij die doctrine er een uit één stuk. Zij is geen poging tot misleiding, zoals sommige Westerse schrijvers beweren. Vreedzame coëxistentie (VC) is een vorm van gereguleerde concurrentie, bedoeld om de victorie van het communisme dichterbij te brengen. Wat ons in het Westen verwart, is de terminologie. Ten onrechte meent men dat het een politiek van leven en laten leven impliceert, en de overschakeling tussen samenwerking en klassestrijd vice versa komt àl te plotseling. De Westerling, niet gewoon aan dialectiek, weet geen raad met de „eenheid van tegendelen". In praktische termen is het evenwel volmaakt mogelijk zich een wederzijds voordelige concurrentie voor te stellen: dat is nu

juist de manier waarop het kapitalistische stelsel in-zich-zelf wordt verondersteld te funktioneren.

De moeilijkheden ontstaan bij het onderhandelen over de voorwaarden en de vaststelling der doeleinden. De Russen maken daar geen geheim van. Soeslow heeft nog op 11 juni jl. gezegd, dat de in de afgelopen jaren gesloten overeenkomsten „consolideren de posities", veroverd door de communistische wereld en andere revolutionaire krachten; zij scheppen kansen voor een nieuw vredesoffensief en openen gunstige perspektieven op de voortschrijding van revolutionaire krachten in hun strijd voor de belangen van de arbeidende klasse, democratie, nationale onafhankelijk en communisme".

Dat zijn gewettigde doelstellingen, maar het zijn niet de onze.

Men moet het eens zijn over de spelregels. Chossudovsky noemt er een paar, te beginnen met het recht van elke staat zijn eigen systeem te kiezen. Dat klinkt goed, maar hangt geheel af van de interpretatie. Hoever reikt het recht van de staat zich te beschermen tegen de individuele mensenrechten, goedgekeurd door de Verenigde Staten en de heer Chossudovsky? Is het recht van de staat absoluut, dan heeft elke tyrannie het systeem te handhaven dat zijzelve wenst, incl. raciale apartheid, religieuze discriminatie of slavernij. Is dat recht van de staat niet absoluut, dan wordt het vraagstuk ingewikkelder en gaan de individuele mensenrechten wel een rol spelen.
Chossudovsky zegt, dat samenwerking vergezeld zal gaan van ideologische en economische concurrentie welke relatieve verdiensten van de systemen aan het licht zal brengen. Maar, aldus Davies, wie moet die verdiensten beoordelen, indien de stroom van informatie wordt gecontroleerd? En is die concurrentie eerlijk, wanneer de Sowjet-Unie de import van Westelijke informatie kan beperken, terwijl zij volkomen vrij is haar eigen informatie in het Westen te verspreiden, en zelfs te interveniëren via Westelijke communistische partijen en vakbonden?
Het antwoord is ten dele, dat indien de Sowjet-Unie volledige vrijheid van informatie toeliet, zij een geheel nieuw systeem zou introduceren, en er geen concurrentie meer zou zijn. Niemand verwacht dat Moskou zo ver zal gaan. Maar als de Russen concurrentie wensen, moeten zij verwachten dat de tegenpartij onderhandelt om zoveel pariteit als hij kan krijgen, en dat nog afgezien van de overweging, dat veiligheid en samenwerking bevorderd worden voor betere communicatie op alle niveaus.
De grootste moeilijkheid met Chossudovsky's voorstellen is dus, dat zij voorbijgaan aan een aantal belangrijke kwesties. Maar daarom behoeven zij niet terstond verworpen te worden. De Rus heeft volkomen gelijk over de noodzaak, de relaties te regelen teneinde een oorlog te voorkómen. Hij heeft ook gelijk over de wederzijdse voordelen van handel, al zijn er in het Westen mensen, die redeneren, dat handel het communistische systeem versterkt en

de Russen in staat stelt enorme bedragen aan bewapening uit te geven, zonder daarbij genoopt te worden interne hervormingen aan te brengen.
Die argumentatie verdient aandacht, m.n. waar het de modernste technologie betreft. Zij is niet geheel overtuigend, want leidt uiteindelijk tot economische sancties tegen de Sowjet-Unie, die slechts de spanningen zouden vergroten en het gevoel van opgeslotenheid van de Russen zou versterken. En dat hebben we nu juist niet nodig. In het algemeen is het beter handel te drijven waar dat maar voordelig is, behalve in heel speciale gevallen, waar sancties of andere restricties vereist zijn. Om politieke redenen is handel met de Sowjet-Unie goed, waar hij het geestelijk isolement kan verminderen en de Sowjet-Unie meer in de gemeenschap der naties kan trekken.
Maar, alles gezegd en gedaan zijnde, dient men het wedstrijdkarakter aan de coëxistentie-idee te ontnemen. Wellicht zien de Russen werkelijk de niet te slechten strijd tussen twee systemen, maar iedereen die goed ziet naar de zeer uiteenlopende manieren, waarop menselijke wezens strijden voor hun bestaan, moet het moeilijk vinden zulke simpele kategoriën te zien, of te geloven dat het ene ,,systeem" het andere bezig is te veroveren. Wat losweg communisme genoemd wordt, is al verdeeld in concurrerende kampen, en volgens velen heeft het Sowjetsysteem maar heel weinig van doen met het communisme. En . . . waar kan men het zuivere kapitalisme vinden?
In elk land zoeken mensen nieuwe antwoorden op oude en nieuwe problemen. Zij willen misschien aan andere landen een voorbeeld nemen, en het is een van de voordelen van VC, dat zij dat gemakkelijker zal maken. Tenslotte zijn er ook wel enige dingen, die wij van de Russen kunnen leren. Maar lang voordat van een ,,overwinning" sprake kan zijn voor een systeem, zal het al weer in iets anders zijn geëvolueerd. Die evolutie kan bewerkstelligd worden door een weloverwogen mengsel van samenwerking en concurrentie, zoals de Russen dat doen voorkomen —, mits men het eens is over de spelregels en men echt bereid is daaraan te gehoorzamen.
Of die basis er is, wordt thans aan verschillende conferentietafels onderzocht. Blijkt die grondslag te bestaan, des te beter. De Russen zijn óók mensen, en wij behoren contact met hen te zoeken en samen te werken, waar we dat veilig kunnen doen. Maar zij maken het ons niet gemakkelijk, te geloven in hun goede bedoelingen. Het antwoord moet niet bestaan uit woorden, maar daden, aldus Davies.

Het vraagstuk van de ,,vreedzame coëxistentie kwam ook ter sprake in drie nummers van het Duitse maandblad ,,Osteuropa" (nov. '73, maart en april '74). In het eerste nummer geeft een Rus, die momenteel gasthoogleraar in Münster is, nl. M. Wolensky zijn visie weer. Gerhard Wetting plaatst hierbij in het nummer van maart 1974 enkele kritische kanttekeningen. In het aprilnr. volgt kommentaar van de bekende Ruslandspecialist Klaus Mehnert, die opmerkt, dat:
a. de verhouding van de Sowjet-Unie tot het Westen eigenlijk niets anders is

dan een Koude Oorlog; er bestaat immers een militaire confrontatie; weliswaar is gewapend optreden uitgesloten maar de Sowjet-Unie verscherpt de ideologische strijd voortdurend en verbiedt, in afwijking van het Westen, waar maar mogelijk het persoonlijk contact tussen mensen van beide systemen;

b. de stelling van Wolensky, dat de voor het socialisme gunstige krachtsverhouding niet teruggedraaid mag worden, het beste bewijs vormt voor de door Rusland gevoerde machtspolitiek; wie echter duurzame vrede en echte coëxistentie wil moet een evenwichtige machtsverhouding nastreven;

c. de stelling, dat de ideologische strijd toeneemt, in zijn algemeenheid niet juist is; in werkelijkheid is het immers zó dat de ideologische strijd aan Westelijke zijde aanzienlijk is teruggelopen, doch in Moskou op de verscherping daarvan wordt aangedrongen.

Mehnert beveelt tenslotte aan de Westelijke coëxistentieconceptie te verdiepen en daarin ruime plaats toe te bedelen aan de volgende elementen:

1. geen hete oorlog, doch militair evenwicht op basis van een aanvaardbaar uitgaveniveau;
2. wederzijds economische betrekkingen tussen beide systemen;
3. de mogelijkheid voor contacten en uitwisseling van ideeën en informatie tussen beide systemen;
4. zo mogelijk stopzetting van de ideologische strijd; daartegen ideologische tolerantie, doch — indien nodig — actieve repliek.

P. Krug

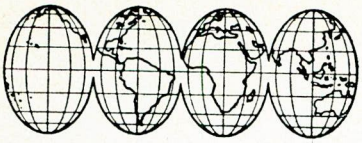

Actualiteiten

Ontwikkelingsproblematiek

In „Economisch-Statistische Berichten" (30 jan. 1974) schreef A. van Dam een artikel getiteld „Ontwikkeling gaat van binnenuit". Aan dit belangwekkende artikel ontlenen wij het volgende:

De ingrijpende veranderingen, welke zich thans voltrekken in het economisch groeiproces in de Derde Wereld, laten een ontwikkeling zien die van *binnenuit* plaatsvindt, nl. vanuit het ontwikkelingsland zèlf, in tegenstelling tot de ontwikkeling van *buitenaf*, die in andere landen sinds jaren werd waargenomen.

Toen de Amerikaanse staatsman *Adlai Stevenson* indertijd in zijn toespraak tot de Verenigde Naties wees op de gezamenlijke verantwoordelijkheid, die de bewoners van onze planeet hebben t.a.v. vrede en veiligheid, voegde hij eraan toe dat het streven ernaar vruchteloos zou zijn zolang de helft van de bewoners der aarde in overvloed en de andere helft in ellende zou blijven voortleven. Was het enkele decennia geleden wellicht nog juist te spreken van de helft der mensheid, thans maakt het aantal inwoners van de ongeveer 130 ontwikkelingslanden in Azië, Latijns-Amerika en Afrika reeds 77% uit van de totale wereldbevolking. Deze 77% heeft evenwel toegang tot niet meer dan 20% van alle hulpbronnen ter wereld. Als er ooit sprake zou kunnen zijn van een „wisselwerking" tussen rijke en arme landen — door auteur aangeduid met de term „planetaire afhankelijkheid" — dan zullen de ontwikkelingslanden zodanig in de wereldeconomie moeten worden ingeschakeld, dat de meest schrille tegenstellingen verdwijnen.

Over de oorzaken van genoemde tegenstellingen heerst weinig eenstemmigheid. Vele waarnemers en critici zijn de mening toegedaan dat de oorzaak van deze tegenstellingen gezocht moet worden in het kwantitatief-economisch verschil in inkomen. Volgens anderen, onder wie de Amerikaanse econoom *Lester Brown*, is de oorzaak daarentegen gelegen in het vlak van de organisatie van de samenleving, van contrasterende levensopvattingen en persoonlijke waarden. Tevens is Brown van mening dat de theorie van *W. W. Rostow*, als zou er overeenkomst bestaan tussen de toekomstige ontwikkeling van de Derde Wereld en de geschiedkundige vooruitgang van Europa, Amerika, Japan en Australië, thans niet meer houdbaar is. In Europa en Noord-Amerika bedroeg de economische groei tussen 1860 en 1960 3% per jaar, waarbij de bevolkingstoename op 1% per jaar gesteld kan worden.

Om eenzelfde ritme aan te houden in Azië, Latijns-Amerika en Afrika zouden deze landen met 3-5% per jaar moeten groeien. Auteur is zelfs van mening dat teneinde het minder bevoorrechte deel der mensheid redelijke bestaanskansen te geven, een jaarlijkse groei van 6-8% vereist is, hetgeen echter in de huidige omstandigheden weinig reëel geacht moet worden.

De vraag is dan ook niet waar de grens van het economisch groeiproces der ontwikkelingslanden („limits to growth") zich bevindt, doch veeleer of er een grens bestaat aan het proces waarbij Europa, Noord-Amerika en Japan de natuurlijke hulpbronnen ten nadele van de Derde Wereld uitputten („limits to waste").

Als de belangrijkste voorwaarden voor de ontwikkeling „van binnenuit" worden vervolgens genoemd:

1. de stimulans tot *mondiaal denken en*

tot het aankweken van het besef dat ontwikkeling geenszins een proces is waarbij alleen de geïndustrialiseerde landen betrokken zijn;
2. de erkenning dat de mens zelf in het ontwikkelingsproces een belangrijke rol vervult;
3. de hieruit voortvloeiende noodzaak om het economisch ontwikkelingsproces te verankeren in het waardensysteem van de mens (onderlinge steun in familieverband, zorg voor het milieu e.d.);
4. het onderkennen van de gevaren, verbonden aan de buitensporige groei van de materiële levensstandaard, welke de toepassing van het Westerse ontwikkelingsmodel ten gevolge heeft gehad;
5. het afremmen van de trek naar de grote steden d.m.v. verhoging van de levensstandaard op het platteland en het doorbreken van de vicieuze cirkel; analfabetisme - werkloosheid - armoede - honger - apathie;
6. de verdere ontsluiting van de natuurlijke hulpbronnen, hetgeen zowel op de export als op de werkgelegenheid in ontwikkelingslanden een stimulerende invloed kan uitoefenen.

De groeiende schaarste in de rijke landen aan graan, vlees en andere vitale produkten, alsmede aan strategische mineralen, zullen deze landen doen beseffen dat zij voor bepaalde essentiële sectoren afhankelijk zijn van de ontwikkelingslanden, waardoor de bereidheid zal toenemen om mee te werken aan het economisch groeiproces in de Derde Wereld, zelfs wanneer dit ingaat tegen Westerse opvattingen en doeleinden. Het daardoor versterkte bewustzijn in de ontwikkelingslanden dat zij een sleutelpositie innemen als voorraadschuur van de wereld, zal de ontwikkeling „van binnenuit" verhaasten. Naarmate de geïndustrialiseerde landen zich meer bedreigd gaan voelen, zullen zij dit proces op groter schaal ondersteunen.

Samenvattend kan gesteld worden dat:

a. in de nabije toekomst Europa, Noord-Amerika en Japan tot het besef zullen komen dat zij de Derde Wereld evenzeer nodig hebben als de Derde Wereld hen;
b. het ontwikkelingsproces in de arme landen een andere richting, tempo en inhoud zal vertonen dan het groeiproces in de Westerse landen eertijds had;
c. de mens doel, en niet middel van het ontwikkelingsproces dient te zijn;
d. zowel regering als bedrijfsleven in Europa, Noord-Amerika en Japan bij het ontwikkelingsproces in de Derde Wereld in toenemende mate betrokken zullen zijn.

P. K.

Het wereldbevolkingsvraagstuk

In „Jeune Afrique" (22-7-'72) schreef R. Morineau een bijdrage onder de veelzeggende titel „Un monde qui va craquer".
Er is 1800 jaar voor nodig geweest om de wereldbevolking van 210 miljoen zielen (in het jaar nul) tot één miljard te doen toenemen. Het tweede miljard wordt in één en een kwart eeuw bereikt en het derde miljard in 30 jaar. In 15 jaar zal de aarde vier miljard bewoners tellen, waarvan er thans reeds 3,7 miljard aanwezig zijn. Men kan hier dus spreken van een duizelingwekkende bevolkingsgroei en wanneer deze in hetzelfde tempo doorgaat, zal de huidige wereldbevolking binnen 35 jaar zijn verdubbeld.
De aarde kan ongetwijfeld veel meer dan 3,7 miljard personen voeden, maar de wereldbevolkingsgroei loopt gevaar spoedig een bepaalde grens te bereiken, waarna het onmogelijk zal zijn om de levensstandaard van de mensen nog verder te verhogen of zelfs maar op hetzelfde niveau te handhaven. Het zijn vooral de armste landen waarvan de bevolking het snelst toeneemt. Dit feit verklaart gedeeltelijk waarom de kloof tussen rijke en arme landen steeds wijder wordt.
Historisch bezien heeft het demografisch ontwikkelingsproces zich bij alle ontwikkelde landen in drie fasen voltrokken, nl.:
1 een fase van zowel grote vruchtbaarheid als hoge sterfte;
2 een periode van grote vruchtbaarheid en geringe sterfte;
3 een tijdperk van verminderde vruchtbaarheid en sterfte.

Hieruit volgt dat de bevolking in het eerste en derde stadium weinig toeneemt, maar gedurende de tweede periode is dit

juist andersom. De geïndustrialiseerde landen bevinden zich in het derde stadium, terwijl de ontwikkelingslanden zich pas in het tweede bevinden. Waar deze laatstgenoemde landen tweederde van de wereldbevolking omvatten, is de huidige bevolkingsexplosie hoofdzakelijk aan de vruchtbaarheid van de bevolking van de arme landen toe te schrijven.

In feite ondergaan de ontwikkelingslanden de laatste 20 jaar de gunstige uitwerking van de op hygiënisch en medisch gebied gemaakte vooruitgang, zodat het sterftecijfer aanzienlijk is gedaald, terwijl er geen verandering in het geboortecijfer optrad. De jaarlijkse gemiddelde groei van de bevolking bedraagt in die landen 2,8%, terwijl deze in een groot aantal landen zelfs plm. 3% bedraagt. Het wereldgemiddelde is slechts 1,9% en dat van Europa 0,9%.

In Afrika bevindt 98,1% van de bevolking zich in de eerste fase van het bovengenoemd demografisch ontwikkelingsproces en 1,9% in het tweede. Bijna alle onderontwikkelde Afrikaanse landen hebben dus nog niet het tweede stadium, dat door een snelle bevolkingstoename wordt gekenmerkt, bereikt. Dit continent zal dus binnenkort met een enorme bevolkingsgroei worden geconfronteerd, die de op economische ontwikkeling gerichte pogingen nutteloos maken.

Men is het erover eens dat de bevolkingsgroei niet in het huidige tempo kan voortgaan, wil men tenminste niet voor ernstige problemen komen te staan. De rijke landen hebben door verschillende gecompliceerde factoren een geringere vruchtbaarheid verkregen, welke gedeeltelijk de lagere sterfte compenseerde, maar het is in het geheel niet zeker dat deze factoren zich in de nabije toekomst ook bij de ontwikkelingslanden zullen voordoen. Daarom tracht de Wereldbank het geboortecijfer van de arme landen te doen dalen door geboortebeperking via gezinsplanning aan te moedigen. Deze Bank die zich met de investeringen in de Derde Wereld bezighoudt, vreest vermoedelijk dat de rijke landen door de geboortegolf in de ontwikkelingslanden zullen worden overspoeld.

De Wereldbank gaat in dit verband van twee hypothesen uit, nl. òf de in de Derde Wereld ondernomen pogingen tot gezinsplanning worden tot de volle 100% opgevoerd en zullen dan de vruchtbaarheid afremmen, òf deze pogingen zullen bescheiden blijven. Volgens de eerste hypothese zal de wereldbevolking tegen het jaar 2000 5,9 miljard zielen tellen en tegen het jaar 2075 8,3 miljard; volgens de tweede zullen deze aantallen in het jaar 2000 6,6 miljard en tegen het jaar 2125 15,3 miljard bedragen. Wil men in de laatste vijf jaar van deze eeuw het wereldgeboortecijfer van 28,2 promille tot 21,1 promille terugbrengen, dan dient dat van de Derde Wereld van 32 promille tot 23,7 promille terug te lopen.

Uit de demografische statistieken blijkt dat dit vooral van de volgende 12 landen afhangt: India, Iran, Maleisië, Pakistan, de Filippijnen, Thailand, Turkije, Kenya, Egypte, Brazilië, Colombia en Mexico. Op deze landen zal zich vnl. het streven naar gezinsplanning van de Wereldbank concentreren. De Bank ziet hierin het middel bij uitstek om de inkomsten per hoofd van de bevolking in de Derde Wereld te verhogen en het werkloosheidsprobleem op te lossen. De economen bevestigen dat wanneer de vruchtbaarheid in een periode van plm. 20 jaar is afgenomen, de inkomsten per hoofd van de bevolking gedurende die periode dan met 20 à 40% zijn toegenomen.

Talrijke landen hebben zich gedurende het afgelopen decennium intensief met de afremming van de bevolkingsgroei bezig-gehouden. Waren er in '69 slechts drie landen, die een officiële politiek terzake voerden, in 1971 hadden 26 landen (die meer dan tweederde van de bevolking van de Derde Wereld vertegenwoordigen) deze politiek aanvaard, terwijl 24 andere landen particuliere programma's voor gezinsplanning steunden. Bovendien hadden in 1970 30 staatshoofden, waaronder die van 19 ontwikkelingslanden, de Verklaring van de VN inzake de bevolking ondertekend, welke een niet geplande bevolkingsgroei als één van de grootste wereldproblemen aanmerkt en de regeringen oproept de gezinsplanning als één van hun vitaalste belangen te beschouwen. De uitgaven voor genoemde programma's zijn

enorm, zoals blijkt uit het feit dat internationale, bilaterale, multilaterale en particuliere organisaties in 1971 $ 225 miljoen aan de gezinsplanning hebben uitgegeven. Al met al is het volgens schrijver aan te bevelen dat de arme landen op zodanige wijze geholpen worden, dat daardoor de tweede fase van het demografisch ontwikkelingsproces kan worden overgeslagen, opdat deze landen met meer succes tot economische bloei kunnen komen.

P.K.

Het Indianenvraagstuk

In „Ecologist" (november 1972) werd uitvoerig aandacht geschonken aan het Indianenvraagstuk door drie auteurs nl. R. Harbury, J. Hemming en R. Allen. Wij geven van hun beschouwingen een kort overzicht.

Niet alleen de Indianen in Wounded Knee, maar evenzeer hun lotgenoten in Midden- en Latijns-Amerika behoren tot een bevolkingsgroep, die nauwelijks aanspraak kan maken op een menswaardig bestaan en in sommige gevallen zelfs met uitroeiing bedreigd wordt. De Indianen zelf willen slechts met rust gelaten worden en verlangen er geenszins naar hun traditionele levenspatroon en cultuur te wisselen voor het kapitalistisch georiënteerde economische stelsel van de geïndustrialiseerde landen.

De in Panama woonachtige Indianen behoren tot de *San Blas Cunastam* of de *Bayano Cuna's* terwijl de *Choco (Embera)* Indianen in reservaten langs de kust van de Stille Oceaan tot in Columbia leven. De San Blas Cuna's, op de eilanden voor de Caraibische kust van Panama, bestaan in hoofdzaak van visvangst, de teelt van bananen en cocosnoten, alsmede van inkomsten, verkregen uit het toerisme. Zij kennen een strikt hiërarchisch, goed georganiseerd stamverband. Waarschijnlijk vindt hun cultuur zijn oorsprong in die van de Maya's. Oefenden in het verleden missie en kolonialisme een beslist niet altijd positieve invloed op de cultuur der Indianen uit, thans dreigt tengevolge van het toenemend toerisme een zekere kunstmatigheid het artistieke element in hun cultuur te verdringen. Tevens schept de westerse invloed bepaalde behoeften, die met de aanwezige — beperkte — economische middelen niet bevredigd kunnen worden.

De in het binnenland van Panama aan de rivier de Bayano wonenden Cuna's worden bovendien nog op andere wijze bedreigd. Door hun gebied wordt thans een dam aangelegd, hetgeen een verstoring van het ecologisch en cultureel evenwicht tengevolge zal hebben. De daaruit voortvloeiende achteruitgang in de visstand zal tot massale migratie naar naburige streken leiden, waar evenwel de eigen cultuur niet langer gehandhaafd zal kunnen worden. Dit is eveneens het geval m.b.t. de Choco-Indianen. De aanleg van een hoofdverkeersweg door hun gebied vergemakkelijkte weliswaar de ontginning van delfstoffen en maakt de binnenlanden meer toegankelijk, maar het kappen van grote stukken bos zal erosie op grote schaal tengevolge hebben en ontneemt de daar wonende Indianen hun bestaansmogelijkheden.

Soortgelijke oorzaken bracht het aantal in Brazilië wonende Indianen, geschat op één tot vijf miljoen, terug tot 50.000 à 100.000. De Braziliaanse Indianen behoren tot plm. 200 stammen en leidden eeuwenlang, volkomen geïsoleerd van de buitenwereld, een met het milieu overeenstemmend bestaan. Zo besteedden zij reeds aandacht aan een juiste voeding, aan verantwoorde gezinsplanning en aan een aangepast economisch stelsel. Deze mensen te dwingen tot produktie voor de wereldmarkt, tot het overnemen van normen die gelden voor een geheel andere leefwereld, tot westerse concurrentiemethoden en een westers monetair systeem, betekent een directe bedreiging van hun identiteit.

Met wisselend succes is getracht iets te ondernemen om het lot van de Indianen dragelijker te maken, hoewel op grond van de wijze waarop dit dikwijls gebeurde, enige twijfel rees t.a.v. de menslievende motieven achter deze pogingen.

In 1910 werd de SPI, de „Indian Protection Service" opgericht, welke instantie zich voornamelijk bezighield met de medische verzorging, het geven van onder-

wijs en landbouwkundige voorlichting. Al spoedig echter leidde een tekort aan deskundigen en betrouwbare medewerkers tot corruptie en fraude op grote schaal. Zgn. „vergeldingsakties" en wreedheden t.o.v. de Indianen waren aan de orde van de dag, terwijl pogingen om de Indianenreservaten binnen te dringen met vijandige bedoelingen, niet alleen werden toegestaan, maar zelfs aangemoedigd.

Toen deze praktijken een ontoelaatbaar hoogtepunt bereikt hadden, werd de organisatie gezuiverd van ongewenste elementen en onder een nieuwe naam voortgezet: de „National Indian Foundation" (FUNAI). Bij de bevoegde instanties werd gebiedsuitbreiding voor de Indianen bepleit. Antropologen en artsen maakten studie van cultuur, oorsprong en achtergrond van de verschillende stammen. Toch speelden ook bij de FUNAI commerciële belangen een aanzienlijke rol. Verscheidenen Indianen-stammen bewerkten nl. land dat zij niet in eigendom hadden en produceerden meer dan nodig was om in eigen behoeften te voorzien. De overschotten van de agrarische produktie werden verkocht en de opbrengst kwam in naam ten goede aan behoeftige Indianen, maar verdween in werkelijkheid in de kas van de organisatie. Top-functionarissen van FUNAI, veelal afkomstig uit het leger, trachtten zich op handige wijze van de problematiek rond de discriminatie af te maken en zagen een detachering in een Indianen-reservaat in de eerste plaats als een remmende factor in hun carrièreplanning.

Naast deze officiële instanties werd in de loop der jaren ook van particuliere zijde hulp aan de Indianen geboden door Meirelles (1946) en de gebroeders Villas-Boas die in het gebied ten noorden van de Amazone het „Xingu National Park" stichtten. Binnen dit reservaat leek het aanvankelijk mogelijk de eigen cultuur in stand te houden. Enkele jaren geleden echter deed de Braziliaanse regering aanspraak gelden op grote delen van dit reservaat teneinde op ruime schaal de bossen te exploiteren.

Stamminderheden die voor hun bestaan afhankelijk zijn van het inzamelen van plantaardig voedsel, de jacht en de visserij, zullen grote aanpassingsmoeilijkheden ondervinden bij de overschakeling op een levenswijze die meer op de industrie is afgestemd. De natuurlijke omgeving vormt voor deze bevolkingsgroep de basis van hun bestaan en maatregelen zoals ontbossing zullen voor hen van zeer ingrijpende betekenis zijn.

Een oplossing van de problematiek rond genoemde minderheden zou tot stand kunnen komen op tweeërlei wijze: d.m.v. een proces dat leidt tot regelrechte *eliminatie* of d.m.v. *assimilatie*. Hoewel theoretisch verschilende begrippen, resulteert de uitvoering van beide maatregelen in volkerenmoord. Of de wens om de minderheden een ander levenspatroon op te dringen door religieuze, dan wel door humanistische motieven is ingegeven, de onderdrukten zullen altijd gedoemd zijn zich bij de maatregelen van de heersende meerderheid neer te leggen. Wie deze maatregelen terecht als mensonwaardig beschouwt, zal trachten de gediscrimineerde minderheden te beschermen en anderen ervan te weerhouden hun technologische vindingen aan de Indianen op te dringen en zal er naar streven hun grondgebied intact te laten. Bij het in praktijk brengen van deze gedragslijn heeft de VN reeds een invloedrijke rol gespeeld, evenals het zgn. World Ecological Areas Programme (WEAP), dat gebaseerd is op het toekennen van onschendbare bestaansrechten aan de verschillende stammen.

De Indianen voelen, zoals in de inleiding reeds opgemerkt, doorgaans zelf weinig voor verandering, omdat zij beseffen dat versnelde integratie in de praktijk meestal tot een desintegratie leidt, die menige Indianenstam noodlottig is geworden. Indien aanpassing aan de in de „ontwikkelde" wereld geldende normen werkelijk onontkoombaar is, zullen begrip voor, inzicht in en onderzoek naar instelling en achtergrond van de Indiaan noodzakelijke voorwaarden zijn voor het vinden van een bevredigende oplossing inzake de acculturatie-problematiek.

P.K.

Veranderingen in Moskou

In een hoofdartikel van de „The Times" getiteld „No change in Moscow" vraagt een redakteur zich af welke veranderingen zich in de Sowjet-Unie kunnen voltrekken. Alle Russische leiders zijn immers bij de laatste verkiezingen herkozen. Het is gewoonte om te veronderstellen dat totalitaire regeringen zelf de kiemen zaaien voor hun val door zich te isoleren van de verlangens van hun onderdanen. Toch blijven diktaturen en eenpartijregeringen in andere delen van de wereld stevig in het zadel en ook de Sowjet-Unie is reeds lange tijd blijven bestaan. Zou dan het skepticisme t.o.v. totalitaire regiems ongegrond zijn?

Slechts gedeeltelijk, want de Sowjet-Unie is niet klaargekomen met het probleem van vernieuwing. De leidende groep is naar Westelijke maatstaven oud en er vonden na de periode-Chroesjtsjow weinig verschuivingen plaats. Een onderzoek van Amerikaanse geleerden bewees echter dat de gemiddelde leeftijd van een groep Amerikaanse leiders, gelijkwaardig aan het Russische Centrale Comité, gelijk lag, nl. 58 jaar. Een vergelijking met het Politburo gaf in de Verenigde Staten een gemiddelde leeftijd van 61 jaar. Ook demokratische leiders blijven dus wel lang op hun plaats zitten.

In de lagere bestuursniveaus van de Sowjet-Unie is de wisseling van de personen sterker; vooral in de regionale besturen komt veel jong bloed. Brezjnew heeft een „think tank" van bekwame jonge ekonomen om zich heen en hun ideeën dringen door tot de top, al worden ze niet altijd uitgevoerd.

Het Russische systeem als zodanig maakt vernieuwingen er niet gemakkelijker op. Invoering van iets nieuws betekent verwerping van iets ouds en dat is moeilijk wanneer de partij hiervoor verantwoordelijk is. Konformiteit wordt meer beloond dan vernieuwingslust, omdat ambitieuze jonge mensen niet, zoals in het Westen, naar een andere funktie kunnen overgaan. Daarom heeft de Sowjet-Unie zo intens behoefte aan de technologie van het Westen. Het land heeft uitstekende onderzoekers, maar het systeem is niet flexibel genoeg om de resultaten van het onderzoek toe te passen in het produktieproces. De Sowjet-Unie kan nauwelijks moderne bestuursmethoden voor de ondernemingen invoeren zonder de vastgegroeide macht van een burokratie aan te tasten, waarvan de leiders zelf nog zo afhankelijk zijn.

Daarom zal de ontwikkeling van de Sowjet-Unie traag verlopen, omdat er een ideologie heerst, welke een vals beeld van de wereld geeft doch tevens de enige rechtvaardiging van het regiem verschaft. Er zijn gevestigde belangen op verkeerde plaatsen, met name de zware industrie en de wapenindustrie, welke 20 % van het nationaal produkt opslokten tegen 4 % in het Westen.

Nu kan de Sowjet-Unie zich langzaam ontwikkelen, omdat de wensen van de bevolking bescheiden zijn. Maar het ziet ernaar uit dat dit gaat veranderen. De leiding staat voor grote problemen; de ontspanning in binnen- en buitenland, de konfrontatie met China, de meerdere eisen van de bevolking, met name van de technokraten, en de verlangens van de verschillende nationaliteiten. Veelbetekenend in dit verband is dat de enige verandering in de Opperste Raad de voorzitter van de Raad van Nationaliteiten betrof.

De niet-Russen nemen veel sneller in aantal toe dan de Russen. De bevolking van de Russische gebieden zou in de komende dertig jaar eer kunnen dalen, maar die van Centraal-Azië verdubbelen. Dit wordt nog niet weerspiegeld in de machtscentra en er schijnt steeds meer druk te worden uitgeoefend om afzonderlijke etnische kulturen e.d. te handhaven.

Het zou een wonder zijn als de Sowjet-Unie immuun zou zijn voor de trends die zich in andere delen van de wereld openbaren. De vraag is alleen in hoeverre de Sowjet-Unie erop kan reageren. Men

moet van de verstening van de Sowjet-Unie geen al te overdreven voorstelling maken. Hoewel de dissenters met harde hand worden onderdrukt, is de leiding in sommige opzichten minder meedogenloos en minder zelfbewust dan eertijds. Er worden koncessies gedaan aan binnen- en buitenlandse pressiegroepen en besluiten blijken vaak genomen te worden door overleg en kompromissen.

Dit is naar vroegere maatstaven een teken van zwakheid, maar al is het waar dat harde leiders hun eigen val voorbereiden, het is misschien ook waar dat minder harde leiders kiemen van regeneratie doen ontstaan in de scheuren van de machtsstruktuur.

P.K.

Notities van een lezer

De naam die een mens draagt is een eigenaardige aangelegenheid. Het kan soms ineens tot je bewustzijn doordringen dat er een woord, een klank is die voor anderen een identificatie voor je eigen meer of minder gecompliceerde persoonlijkheid vormt. De naam, bij de geboorte gegeven, kan natuurlijk geen feitelijke karakteristiek voor een nog te ontplooien persoon zijn. Het is vaak een bestempeling die naar een voorbeeld verwijst of die een poging tot bezwering inhoudt. Men wil er soms ouders, verwanten of voorouders, 'n enkele keer groten der aarde mee eren — maar omgekeerd ook het kind een onderscheiden naam geven in de hoop dat het de naamdrager zal evenaren.

Maar die kleine mens zit er mee. Verscheidene volwassenen veranderen dan ook hun voornaam — de roepnaam — en soms de achternaam, voornamelijk om hun identiteit in de aanroep te corrigeren. Bij het bestuderen van het leven en werken van **Belle van Zuylen** is mij een merkwaardige gewoonte van deze vrouw opgevallen, die misschien wel typisch is voor de geest van de tijd waarin zij leefde: de tweede helft van de 18e eeuw.

Zij had tegenover ieder van haar relaties een andere naam aangenomen. Zij heette voluit *Isabella Agneta Elisabeth van Tuyll van Serooskerken.* Maar voor haar eerste grote liefde, Constant d'Hermenches, noemde zij zich *Agnès.* In de correspondentie met James Boswell heet zij *Zélide.*

Haar man, De Charrière, noemde haar *Nosca.* Benjamin Constant noemt haar *Isabelle.* De familieleden spreken over *Belle.* Voor vreemden heet zij *I. A. E. de Tuyll Charrière.* In de Franse literatuur staat zij bekend als *Madame de Charrière.*

Haar werk presenteert zij onder allerlei initialen, b.v. *Mme de C . . . de Z . . .*, of onder pseudoniem, b.v. *M. l'abbé de la Tour.*

Er is niet veel met zekerheid over te zeggen, maar er zijn twee veronderstellingen die mij voor haar en haar tijd wel in overweging lijken te komen. Met die voor speciale relaties en speciale gelegenheden gehanteerde namen symboliseert Belle toch wel dat zij een sterke neiging had tot individualisering. Zij was zich bewust van de verschillende verschijningsvormen waarin zij optrad. Een retorische vraag die herhaaldelijk door haar geuit werd luidde: „Is een mens uit één stuk?" Zij was doordrongen van het besef dat zij vol tegenstrijdigheden zat, maar vooral dat zij veel verschillende mogelijkheden in zich had.

Daarbij komt, of misschien beter: daaraan vooráf ging het gegroeide inzicht in de veelzijdige hoedanigheden van de menselijke persoonlijkheid, een inzicht dat zou leiden tot de hoge vlucht die de psychologie later zou nemen.

Vooral in de laatste tien jaren van haar leven gaf ze steeds meer getuigenissen af dat ze in een eenheidsbeleven van haar identiteit niet geslaagd was. De desintegratie die haar persoonlijkheid toch wel kenmerkte wordt waarschijnlijk geïllustreerd door de vele verschillende namen die zij aannam.

* *
*

Tijdens mijn vakantie neem ik ook altijd een stapel detective-stories mee. En ontdekkingen op dit gebied worden dan zo gauw mogelijk doorgegeven. Zo zijn er de laatste drie, vier jaar — eerst in een Engelse vertaling, later ook in snel

tempo in het Nederlands — een aantal Zweedse detectiveverhalen verschenen van het echtpaar **Maj Sjöwall** en **Per Wahlöö.**
De eerste delen waren erg boeiend. De man op het balkon. De vrouw in het Götakanaal. De lachende politieman. De man die in rook opging. De man die even wilde afrekenen. De brandweerauto die verdween.
De geschiedenissen die behandeld werden waren goed geconstrueerd, reëel en ongezocht. Er werd altijd geschreven van een persoonlijkheid uit, met die sterke nuancering die we bij de beste auteurs in dit genre aantreffen: Raymond Chandler, Harold Masur, Simenon.
Maar in deze vakantie hadden wij, onder meer, de twee laatstverschenen deeltjes van het Zweedse echtpaar bij ons: De verschrikkelijke man uit Säffle, en De gesloten deur. Het was een teleurstelling want de histories worden gezócht en het verhaal wordt ontsierd door langdradige vertogen over de corrupte Zweedse maatschappij, de belachelijke organisatie van de politie aldaar, de knoeierij met de kriminele statistieken. Het werkelijke verhaal wordt steeds onderbroken door lange klaagzangen over die misstanden. Of het één of het ander. 't Is op zichzelf een curieuze ervaring dat je vertogen die je met vrucht wel zou willen lezen, in de vorm van een detectivestory niet pruimen kunt.
Niet lezen!

* *
*

Sedert tien jaar nu ruim, verschijnen de levensherinneringen van een vrouw die zèlf uiterst intelligent en getalenteerd is, maar die daarenboven naast haar man circa twintig turbulente jaren van de eerste eeuwhelft heeft beleefd: **Clara Malraux.** De verzameltitel luidt: „Le bruit de nos pas".
Er zijn vier delen verschenen. Het eerste: „Apprendre à vivre", beschrijft haar jeugd in haar familie: een joods gezin van gegoede burgerij uit Maagdenburg, dat zich naar Frankrijk verplaatste. Het tweede deel: „Nos vinqt ans" beschrijft de ontmoeting en haar eerste huwelijksjaren met de fascinerende jonge auteur en avonturier André Malraux. Ze reizen veel. Florence, Praag, Wenen, Venetië. Expeditie naar Cambodja, om onbekende tempels in de jungle te zoeken en de merkwaardige kunst van de Kmer. Een proces in Pnom-Penh wegens roof van kunstschatten. Een veroordeling. Ingrijpen van grote auteurs in Europa.

Het derde deel: „Les combats et les jeux", geeft het tafreel van de tweede tocht naar Indo-China (1924-25) om er een revolutionair blad te stichten in Saigon. Het is een verhaal vol grandioze avonturen, malle tegenslagen en ontroerende menselijke ontmoetingen. Het wordt wéér een échec.

Naar het vierde deel heb ik lang gezocht. Tot ik het deze zomer vond in een klein dorpje in de Languedoc, St.-Ambroix, in een bureau de tabac: „Voici que vient l'été". Dit deel gaat over de jaren 1925-1936 — dus de episodes van zijn grootste romans, vooral *La condition humaine,* van hun Russische reis, van het begin van de Spaanse burgeroorlog.
Dit vierde deel — er moeten er nog wel één of twee volgen — is buitengewoon boeiend, ook voor wie zich minder interesseert voor Malraux als persoonlijkheid, maar méér voor de politicus naast De Gaulle.

Er komen ook schitterend geschreven portretten in voor, o.a. van de Fransmangeworden-Duitser Bernard Groethuysen, die in 1945 over Malraux, de gedreven avonturier, zei: Hij heeft geluk gehad dat er in zijn leven zoveel gebeurde — „Chine, Espagne, la Résistance, que va-t-il trouver à présent". Toen kwam De Gaulle.
Er is ook een grote passage over de vriendschap tussen Malraux en Du Perron. Clara mocht hem erg graag en zij windt zich op dat men in Frankrijk zo weinig weet van Multatuli, die toch door Du Perron zo bekend gemaakt is. Zij heeft het er dan over dat Multatuli op Java *arts* was en voor de inlanders opkwam.
Er is een scène in een Russische spoorwegcoupé. Ze rijden dag en nacht, over eindeloze steppen. Ze irriteren elkaar, Clara en André. Clara verwijt André het

één en ander. Dan zegt André: Hoe kun je toch zulke dingen zeggen tegen iemand die vroeg zal sterven?! (De ellende van Malraux is wellicht dat hij alsmaar ouder wordt.)

* *
*

Ik heb mij voorgenomen deze winter in de schouwburg te gaan zien: *De min in 't Lazarushuis* — van **Focquenbroch** (1630-1685). Het stuk is aangekondigd. In de Gouden Eeuw is deze schrijver waarschijnlijk geen bizonder opvallende figuur geweest. Hij was medicus, maar wat wij opmaken uit zijn poëzie, uit zijn brieven en uit de berichten van tijdgenoten is, dat hij geen groot succes was als toegewijd en serieus arts. Of er voldoende reden is hem, zoals Prof. Prinsen deed, een ,,verlopen medicus'' te noemen, betwijfel ik ernstig.
Zijn geboortejaar staat niet vast. Omstreeks 1630. Op 10 juni 1662 promoveerde hij in Utrecht op een medisch proefschrift. Maar zelfs in de jaren 1663-64, terwijl hier de pest heerste, had hij geen drukke praktijk. Hij was een wijndrinker, een hartstochtelijk roker, een fluitist, violist, vrijer, prater en een zeer lenig en vrijmoedig dichter. Een zekere mate van populariteit moet hij toch gehad hebben want acht maal werden zijn werken herdrukt en zijn blijspel ,,De min in 't Lazarushuis'' werd 130 jaar lang in de Amsterdamse Schouwburg opgevoerd. Andere gegevens bieden aanleiding hem voor wat men noemt ,,een losbol'' te houden. En er zijn verzen van zijn hand die bewijzen dat hij weinig respect had voor de dwaasheid van zijn dagen:

Mij lust de drift der hervormde
kerkelingen
Met Hollands Waternood en Dijkbreuk
op te zingen
En af te malen tot een erfdenktafereel,
Dat zelfs de naneef schrikke op
't horen van 't krakeel.

En op Amsterdam:

't Geldzuchtig Amsterdam, met al haar
zoete keyers,
Stoft al te moedig op haar opgevulde tas;
De maagre gierigheid, die steeds haar
Afgod was,
Maakt dat dit hoen niets leit dan st . . .
in plaats van eyers.

Hij was toch een wel zachtmoedige satiricus, die in zijn felste hekelverzen en zotste grollen niet kon verbergen dat hij een ietwat teleurgesteld mens was. De betrekkelijkheid der vreugden speelt door heel zijn poëzie heen en verleent er de duidelijk-ernstige ondertoon aan, die zózeer door de wereld miskend en verminkt is dat hij buiten de officiële literatuurleerboeken is gebleven, zij het dan dat er in een paar regels een vonnis over hem wordt geveld. Maar in zijn ,,Gedachten op mijn kamer'' klinkt de ware toon heel duidelijk:

Hier in dit klein, doch stil vertrek,
Tracht ik alleen mijn vreugd te zoeken;
Daar ik mij al 't gewoel onttrek,
En mij verlustig in mijn boeken,
En hou de wereld voor mijn gek. —
Al 's werelds vreugd acht ik een spook,
Die men op 't vaardigst ziet verzwinden.
Dit leer ik hier, wijl 'k zit en smook:
Mits ik daar daaglijks uit kan vinden,
Dat alle vreugd is min als rook.

En na zo alle voorwerpen van zijn omgeving zijn oog te hebben laten passeren — zijn muziekinstrumenten, de snuisterijen, zijn medicijnen, zijn wapens, schilderijen, in gedachten ook zijn vrienden en verwanten — dan zegt hij:

Zo maakt de dood elk een tot slijk,
En spaart geen slaaf, noch knecht,
noch heren,
Want ieder moet, 't zij arm of rijk,
In 't geen hij eertijds was, verkeren;
Zo maakt de dood elk een gelijk. —
Dit brengt mij hier mijn eenzaamheid
Gestadig voor in mijn gedachten,
Zo dat ik leer geen zekerheid
Van al des Werelds vreugd te wachten;
Want alles is maar ijdelheid.

Inderdaad is de enige bijbelse invloed, die bij hem te vinden is, afkomstig uit het Boek Prediker. Tussen de vele, vele schriftuurlijke passages bij tijdgenoten (Vondel, Luyken, Brandt, De Decker) valt het op, hoe vrij Focquenbroch in dit opzicht is. Want zijn pessimistische, ietwat tragische levensstijl weerhoudt hem niet toch veel plezier te beleven.

Diogenes, de wijze,
Die woonde in een vat;
Hieruit kan men bewijzen,
De wijsheid woont bij 't nat,
Indien gij dan de wijsheid mint,
Int 't vaatje dat gij vindt:
Komt, volgt dan met malkander
De grote Alexander
Naar 't holle vat, naar 't holle vat,
Daar Diogeen in zat. —
De grote Alexander
Sprak tegen Diogeen:
Indien ik was een ander,
'k Wenste in Uw plaats te treên.
Wordt ons hier dan niet klaar vertoond,
Dat in 't vat de wijsheid woont?
Komt, volgt dan met malkander
De grote Alexander
Naar 't holle vat, naar 't holle vat,
En houdt U bij het nat.

Overladen van schulden, lijdend aan een hevige doch onbeantwoorde liefde, nam Fok, zoals hij genoemd werd, in 1667 de wijk naar St. George da Mina als fiscaal voor de West-Indische Compagnie. Hij overleed daar, onbekend waaraan, in het jaar 1685.

* *
*

Er zijn boeken die je eigenlijk je hele leven leest. De essays van Montaigne bijvoorbeeld; het verzamelde werk van Heine, de 19 delen Journal littéraire van Léautaud, de historische opstellen van Robert Fruin, de verzen van Herman Gorter, Shakespeare — en nog zo'n aantal. Ik kan me niet voorstellen dat iemand zulke werken één voor één uitleest en ze dan wegzet, klaar. Lezen en herlezen, terugbladeren, af en toe eens een passage opslaan en lezen — dat is de manier waarop ik omga met die schrijvers.
Er is er nog één, en dat is **Alain,** pseudoniem voor Emile Auguste Chartier, die in Frankrijk van 1868 tot 1951 leefde. Hij was hoogleraar in de filosofie, maar bij mijn weten heeft hij aan het denken zèlf niets nieuws toegevoegd. Hij was een geweldig docent. De beeldhouwer Han Wezelaar heeft eens een verhaal verteld over de colleges die Alain in het eerste kwart van de eeuw in Parijs gaf. Het moeten bijzonder diep doordringende uitleggingen geweest zijn, uitgesproken op een heldere, rustige, fijngevormde wijze. Maar niet daardoor is hij beroemd geworden. Van 1906 tot 1914 en van 1921 tot 1936 heeft hij dagelijks in de Dépêche de Rouen een korte kroniek geschreven, die ten dele gebundeld, uitgroeiden tot naar schatting 5000 stukken.
Elke dag schreef Alain twee blaadjes vol, met een ijzeren discipline, want de zetters-leerling wachtte. Nooit schrapte hij iets. Hij pakte een onderwerp op, wat hem maar te binnen schoot of waar hij mee bezig was. In die drie-en-twintig jaar stukjes schrijven heeft hij over alles en nog wat verhandeld, over de eenzaamheid, over een sluiswachter, over de regen, over geduld, over Montaigne, over de postbode, over vissen, over studeren, over een nieuwe roman, over optimisme, over een houthakker, over de wanhoop etc. etc.
Die stukjes noemde hij *Propos,* een moeilijk vertaalbare term. Men zou kunnen zeggen: „Wat woorden".
De toon is vrijwel constant gebleven, voorzichtig, aandachtig, intelligent, wijs en belezen. Niets is voor hem onmogelijk te gebruiken voor de illustratie van zijn levenshouding — die kort gekarakteriseerd kan worden als: je best doen, niet zeuren, niet zeggen: ik zou, maar iets doen. „Gelukkig is hij — zegt Alain — die in het werk van de vorige dag nog de sporen van zijn eigen wil kan zien."
In de Pléiade-reeks zijn twee delen Propos verschenen. Verder leverde dezelfde editie nog twee andere delen die het overige werk van Alain bevatten. Die banden heten: „Les arts et les dieux" en „Les passions et la sagesse".

* *
*

Het is voor sommige mensen wel moeilijk om te beamen, dat de invoering van de valbijl, de z.g. guillotine, door de Franse revolutionaire klasse in 1789 eigenlijk, naast een symptoom te zijn van nieuwe techniek, óók een bewijs is voor het feit dat een klasse met waarachtige revolutionaire doeleinden altijd humaan is.
Bij lessen en lezingen heb ik meermalen

de verbazing op de gelaten zien groeien als ik betoogde dat het in gebruik nemen van de valbijl in 1789 een symbool was voor de hoogste mogelijkheid van menselijkheid, waartoe die tijd kon komen. Soms barstte de verbazing uit in verontwaardiging, dat ik zulk een sadistisch apparaat als de guillotine humaan kon noemen!

Nu is het wel zaak een bepaalde tijd niet de eis te stellen waaraan onmogelijk kan worden voldaan. Wijzèlf b.v. laten ons geen domoren noemen omdat wij de middelen nog niet gevonden hebben om het productieproces op atoomkracht te doen geschieden en de vrijgekomen arbeidskracht aan hogere culturele doeleinden te spenderen. Dat de middeleeuwer de radio nog niet kende is evenmin een stommiteit als dat het feit van het bestaan van de doodstraf anno 1789 een verschijnsel van zedelijke verwildering genoemd mag worden. De verschijnselen moeten in de tijd bezien worden. En in het verband van de periode rondom 1790 is de guillotine zonder enige bedenking, naast een symptoom van rationalisering, in veel sterker mate een bewijs voor een groter begrip voor de menselijke waardigheid bij de revolutionaire derde stand.

Indien onder het Ancien Régime iemand ter dood werd veroordeeld dan geschiedde de voltrekking op de meest spectaculaire wijze. Een klassiek voorbeeld van een dergelijke terechtstelling is de verschrikkelijke dood van François Damiens kort vóór de Revolutie. Op alle mogelijke manieren heeft men deze man — die een totaal mislukte aanslag op de koning had gepleegd — langzaam maar zeker de dood in gedraaid. Inkervingen, kokend lood, breken van ledematen, uitsteken van ogen, zwavel en pek, radbraken en wurgen ten slotte.

In deze sfeer is de rationele, ingenieuze valbijl een geweldige stap in de geschiedenis van het besef van de menselijke waardigheid. Men moet geen eisen stellen die niet te vervullen zijn. Een discussie met de Parijzenaars van 1790 over de onzinnigheid van de doodstraf in het algemeen — eventueel met citaten uit Polak anno 1928 — over een afstand van 185 jaren is op zichzelf volkomen zinloos. Historische gebeurtenissen moeten bezien worden in het chronologische verband. Wij zouden immers zèlf ook protesteren als men ons verweet dat wij in ònze tijd — in het algemeen beschouwd — met de criminaliteit eigenlijk geen weg weten! De nacht van de 4e op de 5e augustus 1789, waarin de foltering werd afgeschaft en de guillotine werd ingevoerd, is een wereld-historisch moment geweest. Want niet alleen ten opzichte van de wijze van terechtstellen zegevierde de humaniteit. In diezelfde nacht werden definitief afgeschaft de privileges, de orden, de titels, de gilden, de monopolies. Terwijl in positieve zin „de rechten van de mens en van de burger" werden afgekondigd.

Niets ligt mij verder dan het betoog, dat met de Franse revolutie de mensheid de gouden eeuw is binnen gemarcheerd. Tussen de afkondiging van de menselijke waardigheid en de verwerkelijking van de mens als unieke waarde ligt een lange weg van leed en strijd. Maar van het dulden en lijdzaam verdragen van miskenning en schending der mensenrechten naar het besef dat de mens een vrij en gelijkgerechtigd wezen is, moet men eveneens de lange, lange weg van strijd erkennen. Op deze weg liggen verheugende plaatsen. Eén van deze punten is mijns inziens de invoering van de vinding van Dr. Guillotine als een symptoom van het groeiende besef: dat de medemens niet het object mag wezen van het sadisme van de menigte.

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- Om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 30,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,
b. contributie van tenminste *f* 15,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. M. KNAP, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 25,—; losse nummers *f* 6,25.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap:
Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.
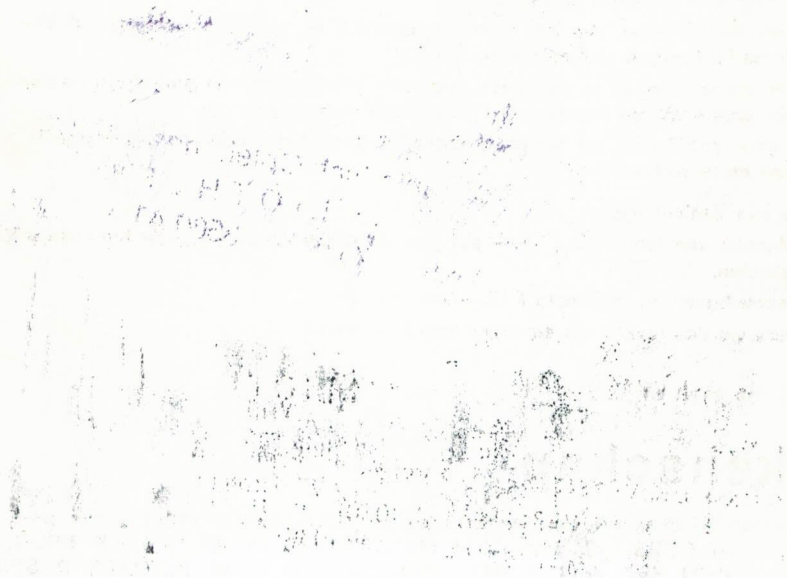
Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.